

Odnos festivala i prostora na primjeru festivala Graffiti na Gradele

Španja, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:041461>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Diplomski rad

Odnos festivala i prostora na primjeru festivala Graffiti na Gradele

Student: Ivan Španja

Mentorica: dr. sc. Petra Kelemen, doc.

Zagreb, prosinac 2019. godine

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Odnos festivala i prostora na primjeru festivala Graffiti na Gradele“ izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice doc. dr. sc. Petre Kelemen. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

1. UVOD	4
1.1. Teorijska polazišta i ciljevi rada	5
1.2. Metodologija	11
2. FESTIVAL, ORGANIZACIJSKI TIM I FESTIVALSKI PROGRAM	16
3. POVIJEST I SADAŠNJOST BIJELE KUĆE	23
4. ANALIZA KORIŠTENJA I TRANSFORMACIJE FESTIVALSKOG PROSTORA	31
4.1. Korištenje festivalskog prostora	32
4.2. Transformacija Bijele kuće	45
4.3. Transformacija ostalih prostora	66
5. ZAKLJUČAK	72
6. POPIS PRILOGA	76
7. POPIS LITERATURE	79
8. POPIS IZVORA	82

1. UVOD

S festivalom Graffiti na Gradele (dalje: GNG) prvi put sam se susreo prije pet godina. Igrom slučaja moj hobi bavljenja hip hop glazbom putem interneta doveo me je u kontakt s Markom Bokom, organizatorom ovog festivala. Druženje koje je počelo izdvojenim događanjem ovog kolektiva u jednom zagrebačkom klubu – nastavilo se i traje do danas. Kad kažem kolektiv, na ovom mjestu i u nastavku rada mislim na ljude koji godinama sudjeluju u organizaciji festivala i njegovih popratnih događanja. Tom kolektivu pripadaju glavni organizator, glavna dizajnerica, koordinatorica volontera, posjetitelji koji festival prate duže vrijeme, DJ-evi i reper i koji su više puta nastupali na događanjima koja su nosila ime festivala¹ i dr. Izdvojeno događanje koje navodim bilo je jedno od tih festivalskih događanja. Radilo se o hip hop koncertu koji se 8. veljače 2014. godine održao u Zagrebu.

Događanje na kojem sam prisustvovao u Zagrebu 2014. godine bilo je izdvojeno jer se sâm festival od 2012. godine održava u Bolu na Braču. Festival Graffiti na Gradele u sklopu studija prvi put sam istraživao krajem 2016. i početkom 2017. godine. Tema mog tadašnjeg seminarskog rada (naslovljenog „Graffiti na Gradele – Neprofitni festival urbane kulture: održivost, financiranje i promocija festivala“) bio je GNG odnosno, konkretnije, činjenica da se radi o neprofitnom festivalu, pri čemu sam prvenstveno istraživao aspekte financiranja, održivost i razvoj festivala. Za vrijeme pisanja tog seminarskog rada na pamet su mi padale različite potencijalne istraživačke teme i pitanja u vezi ovog festivala. Jedna od njih, na koju sam se odlučio konkretno fokusirati u diplomskom radu, bila je trenutačna glavna lokacija festivala, tzv. Bijela kuća u Bolu. Ta je tema naposljetku izrasla u istraživanje odnosa festivala i njegova prostora.

Festival se u Bijeloj kući nije održavao od početka, već se tamo održava od svog trećeg izdanja 2014. godine, kad je ova lokacija splotom okolnosti uzeta u obzir za središnji glazbeni program festivala. Radi se o lokaciji burne prošlosti i neizvjesne budućnosti koja istodobno utječe na budućnost festivala koji neki danas poistovjećuju s Bijelom kućom i *vice versa*.

GNG je festival koji mi je blizak. Više godina sam dio šireg kruga prijatelja koji spadaju među posjetitelje, izvođače ili suorganizatore i pomagače. Mnogo toga što se tiče organiziranja festivala i sporednih događanja koja kolektiv organizira često saznam iz neobaveznih razgovora s ljudima iz navedenih skupina. Organizatora poznajem već pet

¹ Radilo se o manjim koncertima i DJ nastupima koji su u promotivnim materijalima i najavama na društvenim mrežama nosili ime festival Graffiti na Gradele.

godina. I da nisam već imao priliku pisati seminarski rad na temu GNG-a – kad sam prvi put počeo postavljati istraživačka pitanja o festivalu, a ne samo pitanja iz vlastite znatiželje – imao bih određeni dojam o tome tko točno organizira ovaj festival, gdje se on održava i koji su okvirni planovi za njegovu budućnost. Glavno istraživačko pitanje na koje ovim radom pokušavam odgovoriti glasi: kako se gradi odnos festivala i prostora te na koji način različiti festivalski akteri – organizatori, izvođači i publika – koriste prostor.

Poglavlje nakon uvida i opisa teorijskih polazišta, ciljeva rada i metodologije bavi se opisom festivala. Dotičem se nastanka festivala, početka suradnje s nositeljima lokalne kulturne politike, prvih brojki posjetitelja, prvih spomena festivala na internetskim portalima i sl. Osim toga, festival i njegov prostor geografski smještam unutar Bola i Brača. Osvrćem se na tim koji stoji iza organizacije festivala, način na koji festival komunicira s publikom i sadržaje koje nudi. U sljedećem se poglavlju bavim Bijelom kućom. Kroz fotografije, arhivsku građu, javne dokumente i stručnu literaturu navodim povijest ove građevine, razloge zbog kojih je izgrađena, funkcije koje je imala tijekom desetljeća i stanje u kojem se nalazi danas.

Poglavlje nakon toga, koje je po opsegu najveće, predstavlja središnji istraživački i analitički dio rada. U njemu se istražuju i analiziraju korištenje prostora i fizička transformacija prostora na kojem festival djeluje kroz prizmu teorijskih polazišta ovog rada. Prostor analize ne podrazumijeva samo Bijelu kuću, već i ostali prostor u Bolu na koji festival ima utjecaj, kao što su osnovna škola ili zgrada Centra za kulturu, ali i plaže ili sportska igrališta. Središnje poglavlje većinom se služi informacijama prikupljenim tijekom sudioničkog promatranja, kazivanjima sugovornika i sugovornica i fotografijama. U zaključnom poglavlju iz prikupljene građe i točaka analize iznosim zaključke o odnosu festivala i prostora.

1.1. Teorijska polazišta i ciljevi rada

Teorijska polazišta ovog rada baziraju se na dvije poddiscipline unutar etnologije i kulturne antropologije, a to su antropologija mjesta i prostora i antropologija festivala, što se odražava i u naslovu rada budući da u središtu svih istraživanja u poglavljima ovog rada stoje prostor, festival i njihov međusobni odnos.

Prvo pitanje na koji se želim osvrnuti glasi: što je prostor, a što mjesto, koja je razlika između ta dva pojma i kako ju definiramo? Edward S. Casey smatra da je prostor „neutralni, prethodno zadan medij, *tabula rasa* na koju se posebnosti kulture i povijesti upisuju, s

mjestom kao pretpostavljenim rezultatom“ (Casey 1996:14). Prostor kao objekt istraživanja u etnologiji i kulturnoj antropologiji dugo nije imao težinu. Do 1990-ih on „nije bio eksplicitna analitička i interpretativna vizura“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:12). Pitanje prostora donekle se i banaliziralo i smatralo ga se „neproblematičnim“. On je „jednostavno lokacija. Ono gdje ljudi rade stvari“ (Rodman 2003:204). Dugo se smatralo da je prostor isključivo poprište društvenih interakcija i kulturne razmjene te ga se gledalo prvenstveno kao pozornicu, mjesto radnje, a ne kao nešto što se može istraživati jednako dobro kao ljude koji taj prostor koriste.

Ono što je dovelo do promjene pri pristupanju prostoru kao etnološkoj i kulturnoantropološkoj temi istraživanja bio je tzv. „prostorni obrat“ koji podrazumijeva činjenicu da se u 1990-im godinama prostor počelo gledati na drugi način i nije ga se više smatralo „neutralnom rešetkom“ već „esencijalnom komponentom sociokulturne teorije“ (Gupta i Ferguson 1992; Low i Lawrence-Zúñiga 2003a:1 prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:10). Prostor se može analizirati i kao „socijalni prostor“ koji nastaje iz interakcije ljudi u prostoru i vremenu“ (ibid.:11) što dovodi do pitanja prostornih taktika „kojima ljudi prisvajaju fizički prostor“ (Lefebvre 1991 [1974]; de Certeau 2003 [1980] prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:11). Prostorne taktike će, doduše pod drugim nazivom i malo drugačijim konceptom, biti razrađene u jednom od poglavlja ovog rada gdje će taktike postati načini korištenja prostora i pokušat će se prikazati način na koji se prostor prisvaja i čini vlastitim. Prostor postaje „analitički potentan kad ga se definira kao kulturnu konstrukciju, otvaraju se pitanja kako se fizički prostor transformira u simboličko mjesto, kako se prostor značenjski oblikuje, koji su procesi stvaranja mjesta“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:10).

Pojmovi prostor i mjesto kao antropološki konstrukti konstantno se spominju jedan uz drugog. Isto vrijedi i za ovaj rad gdje ću se nekad služiti riječju prostor za opisivanje određenog lokaliteta, dok će prostor u antropološkom smislu biti istraživan analizom korištenja i transformacije istog, ono što i čini centralne analitičke točke ovog rada. Semantičke razlike riječi „prostor“ će na nekim točkama možda imati potencijal za ambivalentnim shvaćanjem određene prakse ili kazivanja, no na tim ću točkama naglašavati što točno istražujem i iz koje semantičke perspektive. Budući da u radu istražujem proces nastajanja mjesta iz prostora na različite načine – dakle sam prijelaz iz jednog antropološkog pojma u drugi – prvenstveno sam koristio pojam prostora i u naslovima i u analizi unutar različitih (pot)poglavlja.

„U pojmu kulture postoji implicitna sklonost vezivanju uz fizičko mjesto“ (Clifford 1988 prema Čapo i Gulin Zrnić 2011:20), a mjesta, po Margaret Rodman (2003:205), nisu samo „inertni kontejneri. Ona su politizirane, kulturno relativne, povijesno specifične, lokalne i višestruke konstrukcije“. Pri pripremi za ovaj rad čitanjem stručne literature dobio sam dojam da je po hijerarhiji ili vremenu nastanka (nimalo ne po važnosti i značenju) prostor nadređen pojam u odnosu na mjesto na način da je svako mjesto prostor, ali svaki prostor nije istovremeno i mjesto.² Da bi se došlo do faze antropološkog mjesta, moraju se ispuniti određeni preduvjeti. Mjesta su „društveno konstruirana“ (ibid.) i imaju različita značenja koja se prostorno konstruiraju. To me dovodi do sljedeća dva pojma koja su jako bitna za ovaj rad i analize unutar njega. Radi se o društvenoj proizvodnji i društvenoj konstrukciji odnosno oblikovanju, dva pojma koja je pri istraživanju urbanih prostora razvila Setha M. Low (2006). Društvena proizvodnja prostora „uključuje sve one faktore – društvene, gospodarske, ideološke i tehnološke – čija je namjera fizičko stvaranje materijalnog okruženja“ (Low 2006:92), a termin „društveno oblikovanje može biti odgovarajuće primijenjen za fenomenološko i simboličko iskustvo prostora koje se posreduje društvenim procesima“ (ibid.). Iako autorica navodi da su se pojmovi društvene proizvodnje i društvenog oblikovanja prostora često koristili kao sinonimi, ona u oblikovanju vidi „stvarnu transformaciju prostora“ (ibid.), dok je kod društvene proizvodnje (kako i ime možda govori) fizički dio više naglašen. Ta stvarna transformacija nastaje „ljudskim društvenim razmjenama, sjećanjima, predodžbama i svakodnevnim korištenjem materijalnog okruženja – u prizore i radnje koje nose simboličko značenje“ (ibid.).

U ovom radu ću što se društvene proizvodnje tiče u obzir uzimati fizičku transformaciju i festivalsku scenografiju koju organizatori unose u već postojeći materijalni prostor (Bijelu kuću), a za bolje razumijevanje društvenog oblikovanja analizirat ću upravo navedene „društvene razmjene“, prvenstveno u obliku korištenja prostora od strane festivalskih posjetitelja. Na primjeru GNG-a kronološki prvo dolazi do društvene proizvodnje odnosno samog postavljanja festivala i njegove scenografije, zatim slijedi društveno oblikovanje tog prostora od strane svih prisutnih aktera, da bi se nakon završetka opet vršila društvena proizvodnja na način da se tad festival i njegova scenografija dekonstruiraju i miču. Oba pojma, kao što i sama autorica kaže, imaju tendenciju koristiti se paralelno, a ja sam u ovom

² Keith Basso i Steven Feld odnos pojmova prostora i mjesta gledaju drugačije te smatraju da mjesto unatoč mišljenju većine nije podređeno pojmu prostora. Basso i Feld se referiraju na Edwarda S. Caseya i njegove zaključke koji kažu da mjesto nije „sekundarna rešetka stavljena na pretpostavljeno prvenstvo prostora“ (Basso i Feld 1996:9), već da je „mjesto najfundamentalniji oblik utjelovljenog iskustva – mjesto snažne fuzije bića, prostora i vremena“ (ibid.).

radu pokušao saznati vrijedi li to i za temu kojom se bavim. Rezultati analize bit će iznijeti u zaključku.

Još jedan pojam koji se pri istraživanju literature pokazao bliskim pojmu društvenog oblikovanja jest pojam osjećaja mjesta (usp. Basso 1996). Prije nego se osvrnem na to htio bih kratko navesti opis „stvaranja mjesta“, koji po mom mišljenju prethodi iskustvu osjećaja. Stvaranje mjesta „podrazumijeva transformiranje fizičkog, izgrađenog prostora u značenjska, simbolička mjesta kroz društvene, kulturne, tjelesne, emocionalne, teološke, ideološke, praktične i druge dimenzije“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:14). Navedene dimenzije zapravo predstavljaju procese „transformacije, prisvajanja, stvaranja odnosa prema prostoru“ (ibid.).

Osjećaj mjesta moglo bi se promatrati i kao rezultat društvenog oblikovanja po definiciji kakvu je dala Setha Low (2006:92). Osjećaj mjesta je „bliski drug srca i uma, često potisnut, no potencijalno nadmoćan“ (Basso 1996:54), podrazumijeva „različite i varijabilne perspektive pomoću kojih ljudi poznaju svoje krajolike“ (ibid.). Živi odnosi „koje ljudi održavaju s mjestima“ (ibid.) su jedini razlog zbog kojeg mjesta dobivaju značenje i način pomoću kojeg se razvija osjećaj mjesta i razlikuje mjesto od običnog prostora. Mjesta se aktivno osjećaju tek kad se pojedinac „odmakne od toka svakodnevice i samosvjesno prisustvuje mjestu“ (ibid.). Takvi trenuci se mogu događati primjerice putem intervjua na temu mjesta i osjećaja mjesta. Osjećaj mjesta istovremeno je „kulturna aktivnost“ i način „prisvajanja određenih dijelova zemlje“ (ibid.:83). No, osjećaj mjesta istovremeno nije pasivan ili nešto što se čovjeku dogodi već predstavlja „ne samo nešto što ljudi znaju i osjećaju, već nešto što ljudi *čine*“ (Camus 1955:88 prema Basso 1996:83). Upravo ono što ljudi čine – u slučaju ovog rada akteri jednog festivala unutar određenog prostora – i pomoću čega naposljetku stvore osjećaj mjesta, predstavljat će jednu od glavnih analitičkih točaka u nastavku rada.

Još jedno slično značenje onom osjećaju mjesta primijetio sam i kod značenja upisanog prostora koji podrazumijeva „fundamentalne odnose između ljudi i okoline koju zauzimaju“ (Low i Lawrence-Zúñiga 2003:13). Upisani prostori „posredno izražavaju da ljudi na trajan način 'upisuju' svoju prisutnost u svoje okruženje“ (ibid.). Ljudi istovremeno i „formiraju značajne odnose s prostorima u kojima obitavaju, pripisuju značenje na prostor“ (ibid.) i na taj način „transformiraju prostor u mjesto“ (ibid.). Temeljem uspoređivanja definicija dosad navedenih pojmova upisani prostor također zvuči kao rezultat društvenog oblikovanja kojim se tvori osjećaj mjesta prema istom tom upisanom prostoru koji, s druge strane, po svojim

karakteristikama zvuči više kao mjesto nego kao prostor. Prostor bi se tako mogao smatrati mjestom u koje značenje, iskustvo i življenje kulture još nisu upisani, taj prostor je samo prostor bez prefiksa, a društvenim oblikovanjem može postati „upisani prostor“ (ibid.).

Vidljivo je koliko su semantičke granice tanke i prijelazne što se tiče tema mjesta, prostora, osjećaja mjesta ili društvenog oblikovanja. Uz to što se u radu oslanjam na teorijska polazišta antropologije mjesta i prostora, poslužio sam se i literaturom iz antropologije festivala jer smatram da ta stručna građa može pomoći pri analizi teme koju obrađujem.

Festivali su „konstruirana, složena događanja s vremenskim i prostornim okvirom, koja su čvrstim nitima povezana s kontekstom u kojem se ostvaruju“, ali istovremeno i „mjesta stvaranja kulture, [...] mjesta izvedbe, [...] mjesta kreiranja i pregovaranja značenja“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:11). U stvaranju novih značenja autorice Petra Kelemen i Nevena Škrbić Alempijević vide „društvenu važnost festivala“ (ibid.). Postavlja se pitanje na koji način festivali mogu kreirati i pregovarati značenja i prezentirati svoju društvenu važnost kakvom je autorice vide.

Jedan od načina je putem praksi i naracija „kojima se formiraju i izriču raznolike predodžbe i interpretacije samog događanja“ (ibid.). Oni koji izvide prakse i naracije su festivalski akteri: „organizatori, izvođači i publika“ (ibid.:47). Naracije predstavljaju „različite načine narativnoga oblikovanja govora o festivalu“ (ibid.:92), a prakse „sve praktične načine oživljavanja i korištenja festivalske scenografije i zacrtanoga programa“ (ibid.). Pri naracijama ću u ovom radu pažnju obraćati na „sagledavanje narativnih konstrukata kao mjesta koja uokviruju iskustva, ali i stvaraju odnos prema festivalima“ (ibid.). Budući da je u citatu iz prethodne rečenice već naglašen odnos prema festivalu, jasno je da naracije predstavljaju nešto na što bi se trebalo obratiti pažnju pri temama kao što je ona koju sam odabrao za ovaj rad.

Festivalske prakse, s druge strane „usmjeravaju se na tjelesnu, materijalnu i interaktivnu dimenziju kulture kao procesa“ (ibid.). Odnos između ljudi i njihova okruženja „uključuje i prepoznavanje i kulturnu elaboraciju percipiranih svojstava okruženja u međusobno konstituirajućim načinima kroz naracije i prakse“ (Low i Lawrence-Zúñiga 2003:14), dakle naracije osobama mogu pomoći pri shvaćanju odnosa između sebe i prostora koji ih okružuje. Festival može služiti kao dobro poprište za takvu analizu te je to jedan od ciljeva ovog rada jer „prostor biva razumijevan tek kroz društvenu praksu“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:16). Praksama je kroz analizu korištenja prostora u ovom radu pridana veća pažnja od naracija, jer

kako Margaret Rodman tvrdi: „Mjesta se ostvaruju kroz praksu, ne samo kroz narative“ (Rodman 2003:207). Međutim, „kombinacija sagledavanja naracija i praksi“ omogućuje „složenije zahvaćanje istraživačke teme“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:92) – u mom slučaju korištenja prostora, a tu činjenicu sam htio iskoristiti za ovaj rad.

Festivali „koriste, kreiraju i transformiraju društveni prostor“ i „privremeno mijenjaju njegovo prvobitno, svakodnevno značenje i ulogu“ (Picard i Robinson 2006:11). Isto tako, festivali, ako dosegnu određenu razinu razvoja i značenja, mogu „sami postati destinacije, a ne samo atrakcija neke destinacije“ (Kelemen 2012:316). Na primjeru ovog rada to znači da GNG kao festival može postati destinacija sama za sebe mimo Bola kao destinacije i geografske jedinice na kojoj se festival održava. Festivali mogu služiti i „regeneraciji napuštenih gradskih područja“ (Quinn 2005:928), ali i kao „zanimljiv i koristan alat za obnovu grada te za postavljanje posebnih događanja u napuštene urbane prostore, ali i općenito za kreativne promjene i intervencije“ (Klaić et al. [s. a.]:48). Navedena gledišta u kombinaciji s teorijama i definicijama iz antropologije mjesta i prostora čine teorijska polazišta i alate pomoću kojih ću nastojati izvršiti analizu u središnjim poglavljima.

Glavni je cilj ovoga rada prikazati odnos festivala i prostora na kojem se festival održava. Prostor koji istražujem je Bijela kuća, napušteni hotelski kompleks u Bolu, koji je od 2003. godine u državnom vlasništvu. Osim toga istraživat ću i širi prostor Općine Bol na kojem se festival Graffiti na Gradele održava – lokalnu osnovnu školu, plažu ispod Bijele kuće, prostorije Centra za kulturu. Prostor festivala proteže se primjerice i na igrališta iznad Bijele kuće na kojima se održavaju sportska natjecanja u sklopu festivala, ali i na bolske ulice i šetnice. Jedan od ciljeva odnosno istraživačkih pitanja je nastojati prikazati značenje koje se na prostoru Bijele kuće stvorilo zbog djelovanja festivala. Zanima me i kakav trag festival ostavlja na prostoru i je li on samo privremen ili trajan. Zanima me kako različiti festivalski akteri doživljavaju i koriste prostor, razlikuje li se korištenje prostora ovisno o akterima i što utječe na te razlike. Nadalje, zanima me kako u okviru GNG-a izgleda proizvodnja prostora, a kako oblikovanje i tko ih provodi. Također je bitno pitanje kreiranja mjesta iz prostora na temelju definicija i principa spomenutih na početku ovog poglavlja. Kakva je to Bijela kuća koju GNG koristi iz fenomenološkog i značenjskog aspekta: je li jedan drugačiji konstrukt od Bijele kuće dok je imala druge funkcije, je li festival pripomogao stvaranju novog značenjskog mjesta na lokaciji jednog već postojećeg? Zanima me kako festivalski akteri gledaju na odnos festivala i prostora, koju ulogu igra prostor u percepciji festivala i je li festival postao destinacija sama za sebe. Također, radom ću nastojati odgovoriti na pitanja

kako je prostor Bijele kuće izgledao prije festivala, a kako nakon njega, kako izgleda fizička transformacija koju festival s graffitima u svom izvođačkom fokusu (i imenu) provodi na prostoru kojim se služi i koje su granice tog prostora unutar malog otočkog mjesta. Kroz različita poglavlja provlačit će se različiti teorijski pristupi pomoću kojih pri analizi festivala nastojim prikazati međudnos prostora, festivala i njegovih posjetitelja.

1.2. Metodologija

Prije navođenja metoda kojima sam se služio u ovom radu htio bih pojasniti svoju poziciju u odnosu na temu istraživanja kako bih pružio kontekst pozicije istraživača. Festival Graffiti na Gradele održava se u Bolu, a osim organizatora nitko od organizacijskog tima i volontera na ovogodišnjem nije bio iz Bola. No, ta činjenica ne utječe na poziciju određene osobe u odnosu na festival. Smatram da donekle imam poziciju insajdera što se tiče ovog festivala, što vrijedi i za određeni broj organizatora i volontera s obzirom na to da se pozicija insajdera izgradila dugogodišnjim sudjelovanjem na festivalu i međusobnoj interakciji, neovisno o tome što iz mjesta održavanja festivala porijeklo vuče samo organizator.

Insajderstvo se definira kao „metodološki postupak približavanja istraživanim“ i „dugotrajnija prisutnost istraživača na terenu“ (Čapo Žmegač et al. 2006:22). Moja prisutnost je takva da sam festival posjetio ukupno četiri puta, računajući posljednje izdanje 2019. godine. Osim toga, festival je već jednom – u mnogo manjem opsegu – bio tema mog istraživanja, u sklopu kolegija „Antropologija festivala“. Stoga bi bilo točno reći da mi je festival poznat i blizak isto kao i ljudi koji iza njega stoje. No, do pisanja ovog diplomskog rada nisam ciljano ulazio u razgovore istraživačkog tipa s ljudima koje sam znao otprije i s kojima sam provodio vrijeme na prethodnim izdanjima festivala. Pri ovom radu moj se pristup promijenio i prešao je iz sfere običnog sudionika u dvojnu poziciju istraživača-sudionika, iako sam ove godine imao i manju ulogu izvođača. Festival sam i prije promatrao dok sam u njemu sudjelovao, ali ovog puta je to bilo i sudioničko promatranje kakvim ga je definirao njegov tvorac Bronislaw Malinowski.

„Etnografija se događa kroz dugotrajni boravak u *nekom mjestu* temeljem kojeg stječemo osobnu povezanost ili bliskost s određenom grupom ljudi i njihovim praksama“ (Potkonjak 2014:21, istaknuto u originalu). Određenu osobnu povezanost i bliskost s istraživanim sam već imao, no analiza načina na koje koriste prostor mi je pri ovom istraživanju više bila u središtu pažnje i istraživačkih pitanja. Insajderstvo se „u prvom redu ostvaruje sudioničkim

promatranjem, a također, prema prigodi, i konkretnim sudjelovanjem“ (Čapo Žmegač et al. 2006:22). Budući da sam na posljednjem izdanju festivala sudjelovao kao izvođač, insajderstvo sam, po prethodnoj definiciji, ostvario na oba načina. Činjenica da sam prije razgovora poznavao gotovo sve sugovornike ili sam do njih došao upravo zbog kontakata koje sam stekao već prije ovog istraživanja na temelju svog insajderstva također je utjecala na to da su razgovori tekli otvoreno i bez neke – barem oku vidljive – zadržke.

Unutar teorije *etnologije bliskoga* naglašava se da je istraživaču tema i kultura koju istražuje bliska ako „znanje koje istraživač posjeduje o kulturi nije stečeno čitanjem, nego je to 'suštinsko znanje', nastalo iz iskustva dijeljenja vremena, društvenog miljea i situacija“ (Dyck 2000:48 prema Čapo Žmegač et al. 2006:30). Uz činjenicu da sam to „suštinsko znanje“ posjedovao prije početka sudioničkog promatranja na ovogodišnjem izdanju festivala će mi za „razlučivanje istraživanih procesa, tema i praksi trebati veća antropološka imaginacija ili očuđivanje poznatoga, a posljedično onda i suočavanje s osobnim stavovima i viđenjima koja su neposredno ili posredno vezana uz temu“ (Čapo Žmegač et al. 2006:30). Isto tako, istraživanje bliskoga „zahtijeva redefiniranje postojećih odnosa koje istraživač privatno ima ili njeguje s drugim ljudima“ (Čapo Žmegač et al. 2006:31). Sve navedene parametre i smjernice za istraživanje teme koja mi je bliska sam uzeo u obzir pri metodama kojima sam se služio.

Istraživanje odnosno sudioničko promatranje provodio sam u razdoblju od četvrtka, 25. srpnja do utorka, 30. srpnja 2019. godine. 25. srpnja bio je prvi festivalski dan, a festival je završio u noći sa subote, 27. na nedjelju, 28. srpnja. U Bolu sam tri noći bio smješten u zgradi osnovne škole zajedno s volonterima i dijelom izvođača, a dvije noći u privatnom aranžmanu.

Glavna metoda kojom sam se služio bilo je sudioničko promatranje koje sam provodio za čitava boravka u Bolu. Imao sam priliku promatrati festivalske prakse i korištenje prostora i tijekom trajanja festivala, ali i nakon njegova završetka, istovremeno imajući priliku promatrati kontrast između jedne i druge faze i razlike u onom što festivalski akteri u različitim fazama rade unutar festivalskog prostora. Većinu sam vremena provodio na prostoru Bijele kuće i oko nje, ali budući da sam dobar dio vremena bio smješten u osnovnoj školi gdje su bili i volonteri i izvođači, i taj mi je prostor služio za analizu. Nisam se ograničavao samo na glavni festivalski prostor već sam promatrao bolske ulice tražeći svaki znak prisutnosti festivala u mjestu ili plažu ispod Bijele kuće koja također igra važnu ulogu u festivalskim praksama i programu festivala. Nastojao sam promotriti svaki festivalski sadržaj

koji je bio dio službenog programa, bilo da se odvijao na prostoru Bijele kuće, sportskom igralištu ili dr. Zanimala me priprema festivala i njegove scenografije, podjela poslova među volonterima, mogući problemi i sl. Čitavo vrijeme vodio sam pisane bilješke ili one putem glasovnih zapisa da bih ih potom ili na kraju festivalskog dana ili po povratku iz Bola transkribirao. Zanimala me fizička transformacija napuštenog prostora Bijele kuće, promotivni materijali festivala, njihova lokacija i izgled. Promatrao sam kakve su festivalske navike, kad su se stvorile i tko ih sve živi. Gledao sam kako se kreće publika u odnosu na program, što se s prostorom događa kad je program i broj posjetitelja na vrhuncu, a što kad se naglo isprazni. Istovremeno bih se osvrtao i na vlastite doživljaje i uspoređivao ih s onima iz prethodnih posjeta festivalu za bolji kontekst i posljedičnu analizu. Obraćao sam pažnju na kretanje festivalskih posjetitelja, odakle su dolazili, gdje su se zadržavali, koliko su ostajali u Bolu. Tijekom promatranja sa sudjelovanjem u fokusu sam nastojao držati odnos festivala, njegove scenografije, aktera i prostora, bilo da se radilo o glavnom festivalskom prostoru ili ostalom prostoru na koji je festival imao utjecaj.

Tijekom promatranja sa sudjelovanjem pratio sam i festivalske prakse i prikupljao festivalske naracije, što mi je služilo za bolje razumijevanje različitih načina korištenja festivalskog prostora, čime se bavim u središnjem poglavlju rada. Festivalske prakse „bacaju dodatno svjetlo na pojmove društvene proizvodnje i društvene konstrukcije prostora, na procesnost grada, stvaranje urbanog življenog iskustva i osjećaja mjesta“ (Kelemen 2012:349) te podrazumijevaju „sve praktične načine oživljavanja i korištenja festivalske scenografije i zacrtanoga programa“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:92). „Naglasak na praksama usmjerava se na tjelesnu, materijalnu i interaktivnu dimenziju kulture kao procesa“, a „pogled na praksu, na ono što ljudi čine, osjenčava iskaze dodatnim nijansama“ (ibid.). Naracije, s druge strane, podrazumijevaju „raznolike načine narativnoga oblikovanja govora o festivalu“, a „usmjerenost na naracije ima polazište u sagledavanju narativnih konstrukata kao mjesta koja uokviruju iskustva, ali i stvaraju odnos prema festivalima“ (ibid.). Analiziranjem narativa „isprepletenih oko festivala prednost [se] daje jezičnom kanaliziranju raznovrsnih festivalskih iskustava, njegovim promotivnim predstavljajima i povezanosti sa širim kulturnopolitičkim strategijama“ (ibid.).

Uz sudioničko promatranje služio sam se i metodom polustrukturiranog intervjua. Razgovarao sam sa sedmero kazivača s kojima sam imao osam razgovora (s glavnim organizatorom vodio sam dva razgovora). Dva razgovora su nastala prije festivala, a ostali tijekom festivala. Jedino ravnateljicu bolskog Centra za kulturu nisam poznao prije

razgovora. Uz glavni razgovor koji sam putem unaprijed pripremljenih pitanja obavio sa sugovornicima i sugovornicama, u ostalo bih se vrijeme često vratio na neku od tema i na licu mjesta o njoj popričao, primjerice s glavnim organizatorom za vrijeme vrhunca programa tijekom jedne od festivalskih noći. Odgovore na pitanja bih tada zabilježio i sljedeći dan transkribirao. Osim s glavnim organizatorom i ravnateljicom Centra za kulturu vodio sam razgovor s jednim glazbenim izvođačem i jednom izvođačicom. Oboje su GNG posjetili minimalno pet puta, a dio programa su već nekoliko godina. Uz njih razgovarao sam i s posjetiteljicom koja je GNG posjetila treći put za redom i s kojom sam doputovao u Bol. Razgovarao sam i s koordinatoricom volontera te s posjetiteljem koji je GNG upoznao kao sezonski radnik u Bolu. Nastojao sam stupiti u kontakt s osobama koje imaju različite perspektive gledanja na festival kako bih dobio širi spektar informacija i kazivanja. Sudionike intervjua u radu smatram „*su-govornicima* ili *su-stvarateljima* terena i cjelokupnog istraživanja“ (Čapo Žmegač et al. 2006:33-34), što je posebice vidljivo u određenim odlomcima gdje njihovi citati čine okosnicu analize. Tijekom istraživanja obavio sam i niz neformalnih razgovora koji su obogatili prikupljenu građu, no iz samo nekih od njih u ovom tekstu koristim direktne citate.

Za rad sam uz stručnu literaturu koristio i medijske izvore s internetskih portala iz kojih sam uz tekst koristio i fotografije. Neki portali su bili lokalni (bolski), neki regionalni, a neki nacionalni. Pojedini internetski portali bili su glazbeni, a drugi umjetnički, dakle fokusirani na određenu tematsku nišu. Članci s portala su ili najavljivali nadolazeće izdanje festivala ili se osvrnuli na proteklo izdanje, a neki od njih ticali su se isključivo Bijele kuće bez spomena festivala. Do članaka sam prvenstveno dolazio traženjem na internetskim tražilicama putem ključne riječi – imena festivala, ili se radilo o člancima koji su bili podijeljeni od strane festivala na društvenim mrežama. Određenu količinu informacija, ali i fotografija prikupio sam i putem službene Facebook stranice festivala³ i ovogodišnjeg izdanja festivala⁴. Velik broj fotografija uslikao sam i sâm tijekom boravka u Bolu, a one su, pogotovo pri analizi fizičke transformacije prostora zbog potrebe za prikazom prostora, poslužile za bolje predočanje terenske građe odnosno teksta i iskustva s terena, iako su prisutne i u ostalim poglavljima. Analizirao sam i komentare s internetskih portala i koristio ih za analizu viđenja prostora gdje se festival održava kao i dva video isječka, jedan s Hrvatske Radiotelevizije o tada nadolazećem osmom izdanju festivala i drugi objavljen od strane festivala na njihovoj

³ <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/> (pristup 27. 10. 2019.).

⁴ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/> (pristup 27. 10. 2019.).

Facebook stranici koji je prikazivao proces čišćenja Bijele kuće nakon završetka festivala. Za određene dijelove rada služio sam se i digitalnim mrežnim kartama u svrhu preuzimanja satelitskih snimaka ili panoramskih prikaza određenog prostora u Bolu.

Središnji dio rada podijeljen je na tri poglavlja. Prvo se bavi opisom festivala, njegovim počecima, ljudima koji stoje iza organizacije i sadržajima festivala. U sljedećem poglavlju opisuje se Bijela kuća, njena povijest, nastanak, arhitektonski značaj, funkcije koje je imala tijekom povijest i izgled kakav ima danas. Četvrto poglavlje predstavlja središnji dio istraživanja i bavi se analizom korištenja i transformacije prostora na temelju terenskih bilježaka s ovogodišnjeg izdanja festivala. U zaključku se sažimaju dobiveni rezultati i daju smjernice za daljnja istraživanja ove teme.

2. FESTIVAL, ORGANIZACIJSKI TIM I FESTIVALSKI PROGRAM

„Nismo rekli idemo radit festival, nego smo išli radit nešto za sebe i na kraju se to pretvorilo u festival“. Tim riječima glavni organizator festivala Graffiti na Gradele Marko Boko opisuje nastanak svog festivala, koji se dogodio u Bolu na Braču u ljeto 2012. godine kad je skupina istomišljenika i zaljubljenika u graffiti umjetnost odlučila organizirati zajedničko druženje. Početna inicijativa ovog festivala opisana je i na lokalnom portalu *Bol Info*, gdje se navodi sljedeće:

„Sve je kulminiralo 2012. kada se dogodio poziv ravnateljici Centra za kulturu Bol s prijedlogom da u sklopu Borskog lita bude oslikan jedan zid, kako bi se graffite predstavilo kao nešto što nužno ne mora biti povezano sa šaranjem fasada i uništavanjem. Inicijativa je prihvaćena i dogodio se prvi bolški graffiti jam pod nazivom 'Graffiti na Gradele'. Tada se ovaj događaj još nije nazivao festivalom jer trajao je pola dana, no okupila se ekipa, organizirale su se gradele, nabavili sprejevi i glazba i krenulo je.“ (GNG 2017)

Ravnateljica o kojoj je riječ je Ivana Bošković Ivičić, koja je i danas na čelu lokalnog Centra za kulturu, koji i dalje podupire festival. U razgovoru mi je kazala da je GNG već prve godine uvršten u program Borskog lita, višemjesečne manifestacije koja obuhvaća niz kulturnih događanja tijekom ljeta u Bolu. Sredstva za festival su odobrena i s tim oblikom podrške ravnateljica je smatrala da je pružila GNG-u ono što je u tom trenutku mogla. Kako sama kaže: „Ja sam naravno pružila i svoj ured i zgradu i svakakvu logističku pomoć, ali nisam se ni pojavila naprimjer tamo [...] ja sam tu kao pomoć, ali nisam dio priče“.

Pojavu novog festivala pratili su i lokalni mediji, tako portal *boljani.info* uoči prvog izdanja festivala piše:

„U srijedu (1. kolovoza) u 18 sati grupa mladih iz Bola, a prema najavama organizatora, pridružit će im se vršnjaci iz Splita, Zagreba i Sarajeva, organiziraju festival urbane kulture 'Graffiti na Gradele'. Oni će na zidu nekadašnje Tvornice sardine, a sada dječjeg igrališta kod restorana 'Mlin', iscrtavati graffitima betonsku površinu. Sve će to biti popraćeno [sic] glazbom uz hranu i piće, a cilj im je probuditi mlade iz svakodnevnog mrtvila i apatije, a pritom učiniti nešto za lijepši [sic] izgled okoliša u kojem borave oni najmlađi (dječje igralište).“⁵

⁵ <http://www.boljani.info/bolska-kronika-arhiv/2012/-2012-vii> (pristup 20. 9. 2019.).

Vidljivo je da se GNG već opisuje kao festival, iako je organizator u razgovorima tvrdio da se nije usudio GNG nazvati festivalom do njegova trećeg izdanja 2014. godine, kad se festival preselio u Bijelu kuću. Graffiti na Gradele prije svega predstavlja graffitterski festival, što postaje jasno i zbog imena, no od njegovih početaka ga prati i glazbeni program koji uz graffite i murale čini okosnicu festivalskog programa. Festival je i po broju posjetitelja i po broju izvođača rastao iz godine u godinu. Došao je tako od nekolicine prijatelja za vrijeme prvog izdanja 2012. godine⁶ i četrdesetak posjetitelja godinu poslije⁷ do današnje brojke od oko 2500 posjetitelja u dnevnoj cirkulaciji (Music Box 2019). Prve godine festival je trajao samo jedan dan, sljedeće godine već tri. Isto je vrijedilo sve do 2019. godine kad je festivalskom programu dodan još jedan dan te je festival trajao četiri dana, od 24. do 28. srpnja. Za vremenski period održavanja festivala od početka se u pravilu bira posljednji vikend u srpnju. U internetskom članku na portalu *Bol Info* navodi se da iza festivala „stoji ljubav i poriv za crtanjem graffita“ (GNG 2017). Festival je nastao sa željom da bi „se graffite predstavilo kao nešto što nužno ne mora biti povezano sa šaranjem fasada i uništavanjem“ (ibid.). Organizatori rade na tome da „priču okružuje pozitivna energija i ispravne vrijednosti“, a GNG se predstavlja kao „festival koji ne postavlja ograde, kako fizičke, tako ni mentalne, pa svi imaju priliku sudjelovati i ugodno se družiti u prekrasnom bolskom ambijentu“ (ibid.).

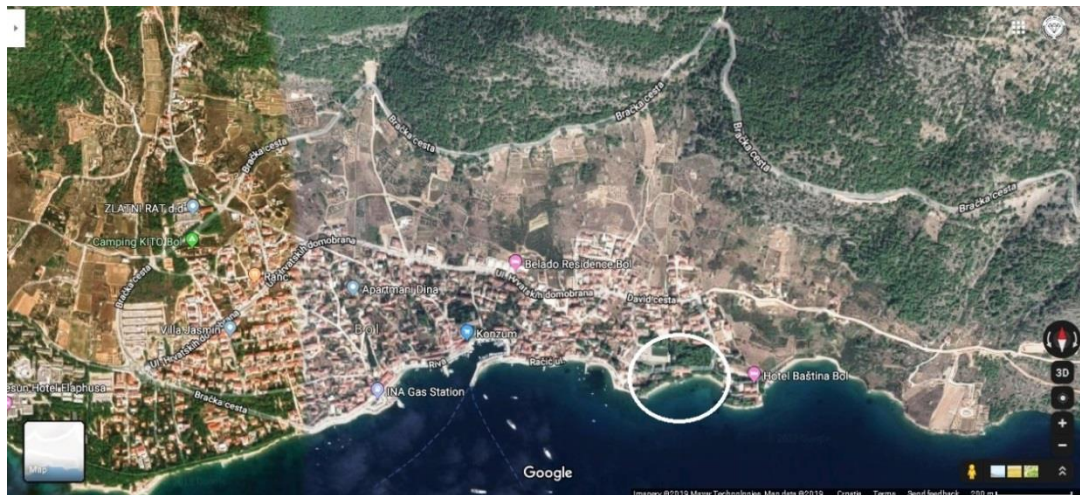
Općina Bol nalazi se na južnoj strani otoka Brača. Ona ima katamaransko pristanište i liniju kojom je direktno povezana s kopnom, konkretno gradom Splitom. Ta linija iz Splita za Bol ide jednom dnevno. Iz prijašnjeg iskustva, a i tijekom ovogodišnjeg istraživanja saznao sam da velika većina posjetitelja, izvođača i volontera na taj način dolazi u Bol odnosno na sâm festival. Osim toga, ako se do Bola želi doći automobilom ili autobusom, može se koristiti trajektna linija iz Splita za Supetar koji se nalazi na sjevernoj strani otoka Brača i od Splita ga dijeli samo 50-minutna vožnja trajektom. Bol ima još jednu prometnu vezu, kojom su se također služili neki od posjetitelja, pogotovo oni koji festival posjećuju iz Zagreba, a to je direktna zrakoplovna linija Zagreb – Bol u sklopu zračne luke na Braču⁸.

⁶ Navod se odnosi na izjave i Marka Boke i Ivane Bošković Ivičić koji se ne sjećaju točnog broja posjetitelja, samo su zaključili da je bio malen i da se prvenstveno radilo o grupi prijatelja.

⁷ <http://www.boljani.info/bolska-kronika-arhiv/2013/2013-vii> (pristup 20. 9. 2019.).

⁸ Službeno ime ovog aerodroma je Aerodrom Brač odnosno Brač Airport, a od Bola je udaljen oko 15 kilometara. Zračna luka administrativno pripada mjestu Gornji Humac, koje je dio Općine Pučišća. Sama linija Zagreb – Brač odnosno Brač – Zagreb sezonskog je karaktera i dostupna je od 2. 4. do 22. 10. (<https://www.airport-brac.hr/>, pristup 10. 8. 2019.).

GNG se prve tri godine održavao u bivšoj tvornici riba, napuštenom prostoru uz obalu na jugoistočnoj strani Bola, zvanom „Fabrika“. Članovi festivala su putem Centra za kulturu, koji spada pod Općinu Bol, za prvo izdanje festivala dobili odobrenje za oslikavanje zidova uz glazbenu pratnju. Festival se na toj lokaciji održavao do 2018. godine, no svoj današnji oblik i ono što čini istraživački fokus rada dobiva ulaskom u prostor tzv. Bijele kuće, koja je od 2014. godine centralna lokacija festivala.

Prilog 1. Lokacija Bijele kuće unutar Općine Bol (unutar kruga – dodao Ivan Španja). Izvor: Google Maps (pristup 10. 8. 2019.)

U Prilog 1. Lokacija Bijele kuće unutar Općine Bol (unutar kruga – dodao Ivan Španja). Izvor: Google Maps (pristup 10. 8. 2019.) vidi se gdje je Bijela kuća smještena unutar granica Općine Bol. Kompleks se nalazi na istočnoj strani Općine otprilike 100 metara od obale odnosno istoimene plaže „Bijela kuća“. Na slici se vidi i da je Bijela kuća jedna od posljednjih građevina na istočnoj strani Bola. Nakon nje slijedi još samo dominikanski samostan (o kojem će kasnije još biti riječ), crkvice i hotel. Sve do same istočne granice Općine slijedi isključivo neizgrađeni teren. Bijeloj kući je posvećeno zasebno poglavlje te ću u njemu opisati više detalja tog objekta.

Glavni organizator festivala je ranije spomenuti Marko Boko. Odrastao je u Bolu, gdje je završio osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Od početka studija 2009. godine živi u Zagrebu, no u pravilu svakog ljeta određeni vremenski period provodi u Bolu. Tako je festival i nastao. Osim njega postoji jezgra ljudi koji su prisutni pri organizaciji gotovo od samih početaka, iako je Boko jedini Boljanin unutar kolektiva. Osim organizatora postoji skupina ljudi od otprilike deset osoba koja je aktivan dio festivala od trećeg izdanja te svi oni svoj festivalski posao obavljaju na volonterskoj bazi, budući da se na festivalu ne naplaćuju

ulaznice⁹. Kad kažem aktivan dio festivala, hoću reći da ti ljudi godinu za godinom u Bol dolaze nekoliko dana prije početka festivala, a ostanu minimalno tri dana nakon njegovog završetka, sudjeluju u organizaciji festivala i moglo bi ih se smatrati suorganizatorima. Dio njih se festivalu pridružio prve godine, a dio sudjeluje u organizaciji od trećeg izdanja.

Od volonterskog tima dio je isti već niz godina, a dio se festivalu pridruži iz godine u godinu. Organizatori festivala preko svojih stranica na društvenim mrežama u određeno doba godine upute poziv za zainteresirane pojedince koji bi htjeli volontirati na festivalu. To se u pravilu dogodi pred kraj tekuće godine, dakle za izdanje 2019. godine poziv je objavljen krajem 2018. godine. Za izdanje festivala 2019. godine novi volonteri su većinom bili studentice i studenti koji su u prosjeku bili stari između 18 i 22 godine. Bilo ih je i starijih, no oni su predstavljali dio volontera koji GNG posjećuju već godinama. Volontere koordinira, bira i organizira njihova koordinatorica Zrinka Bačić, koja to također radi na volonterskoj bazi i dio je GNG-a od njegovih početaka. Za službeni dizajn i vizualni identitet festivala zaslužena je Antonija Bačić, koja je u toj ulozi gotovo od samih festivalskih početaka. Marko Boko, Zrinka Bačić i Antonija Bačić poznaju se godinama, neki iz fakultetskih klupa, neki iz prijašnjih druženja unutar graffiti scene. Njih troje čine glavni dio organizacijskog tima, zajedno s još nekoliko osoba¹⁰ koje su u festivalu prisutne niz godina. Riječ je o krugu prijatelja koji danas ima već višegodišnje iskustvo pri organizaciji festivala. Organizacijski tim je u međuvremenu osnovao i udrugu te već godinama ne djeluju samo unutar Bola nego organiziraju glazbena i umjetnička događanja diljem Hrvatske.

Direktna komunikacija organizatora i publike odnosno javnosti i obavješćavanje odvija se isključivo preko društvenih mreža, ponajviše Facebooka. Organizatori su za izdanje iz 2019.

⁹ Sam organizator tijekom jednog od naših razgovora rekao mi je da ga unatoč tome i danas često ljudi koji prvi put dolaze na festival pitaju upravo gdje se mogu nabaviti ulaznice.

¹⁰ Uz navedeni trojac koji čine glavni organizator, glavna dizajnerica i koordinatorica volontera (koja tu ulogu nije igrala samo jednog izdanja, 2016. godine) u glavni dio organizacijskog tima ubrajam još nekoliko osoba. Prvo, glavnu osobu zaduženu za pripremu tehničke opreme za nastupe i tonske probe izvođača i DJ-a (na GNG-u je na početku imao samo ulogu izvođača, a novu ulogu ima zadnja tri izdanja; jedno ljeto je bio zadužen i za objave na društvenim mrežama, no tu ulogu je preuzela druga osoba koja zadnjih nekoliko godina za vrijeme trajanja festivala kreira mnoštvo fotografija i videozapisa koje u realnom vremenu dijeli na društvenim mrežama, prvenstveno Instagramu i Facebooku). Glavnu odgovornost oko festivalskog šanka od početka festivalskog djelovanja u Bijeloj kući nosi djevojka iz Splita s kojom u Bol zajedno dođu osobe koje tijekom trajanja festivala rade kao konobari na šanku. Jedna je osoba zadužena za dekoracije i dizajn festivala, što radi zadnje tri godine. Među važne osobe za organizaciju spadaju i one bez prave titule ili funkcije, ali radi se o osobama koje službeno ne spadaju među volontere, već su dio festivala najmanje pet godina, prijatelji su organizatora i ostatka tima te u međusobnom razgovoru navode da se za njih podrazumijeva da u određeno doba godine izdvoje vrijeme za suorganizaciju festivala. Od tih osoba muški se dio bavi logističkim stvarima, prijenosom fizički težeg dijela opreme, klupa, šankova, točionika i sl., dok ženski prvenstveno uređuje i čisti prostor Bijele kuće. Neke od navedenih osoba su za vrijeme trajanja festivala bile dio žirija za neka od natjecanja koja su dio festivalskog programa.

godine na Facebooku događaj kreirali krajem 2018. godine, čime, može se reći, službeno počinje najavljivanje sljedećeg izdanja. Ova objava na Facebooku služi i kao prva informacija potencijalnim posjetiteljima o tome kad će se festival održati i kako mogu posložiti vlastite planove i rasporede. Da je objava datuma festivala važna i za druge posjetitelje, svjedoči i prvi komentar koji je postavljen u događaju „Graffiti na Gradele 2019“, koji glasi „Taman da znam upisati ljetni godišnji!“¹¹. Prvi glazbeni izvođači najavljuju se otprilike tri mjeseca prije početka festivala¹², a do finalnog popisa dolazi otprilike mjesec dana prije početka festivala¹³. U slično vrijeme najavljuju se pozvani graffiteri¹⁴, čiji je broj do početka festivala narastao na petnaest.

Osim programskih najava, novih sadržaja i generalnog poticanja iščekivanja novog festivalskog izdanja, na službenoj Facebook stranici objavljeno je sedam pravila ponašanja koja vrijede za sve posjetitelje festivala¹⁵. Dva koja su bitna za istraživačka pitanja ovog rada su sljedeća: „Molimo vas da čuvate i poštujete prostor oko Bijele kuće i festivalsku infrastrukturu, jer baš smo se jako potrudili sve urediti i organizirati“ i „Molimo vas da ne crtate graffite i tegate oko festivala i po Bolu bez konzultacija s organizatorima, jer mi smo ti koji će na kraju dana biti odgovorni i za ono za što nismo odgovorni“. Iz oba pravila vidljivo je da je organizatorima stalo do prostora, njegova održavanja i načina na koji se prostor koristi. U prvom navedenom pravilu naglašava se uloženi trud i publiku se moli da se to poštuje. Odnos festivala i prostora putem službene objave prikazan je kao odnos obilježen respektom organizacijskog tima prema prostoru i organizatori bi htjeli da isti respekt prema prostoru dijele i posjetitelji. Osim toga, u drugom navedenom pravilu do izražaja donekle dolazi i društvenopolitički faktor vezan uz društvenu proizvodnju prostora Bijele kuće koju festival provodi. Organizatori navode da snose određenu odgovornost za prostor koji im je dan na raspolaganje te da je zabranjeno crtanje graffita na festivalskom prostoru i prostoru Općine bez pristanka organizatora.

Na temelju onoga što sam imao priliku primijetiti posljednjih nekoliko izdanja, mogu reći da nije bilo traga o tome da se ovo pravilo krši. Publika koja dolazi na festival donekle je jasno odvojena na one koji su tu prvenstveno zbog glazbe i na one koji su tu prvenstveno zbog graffita. Oni koji su tu zbog graffita su prvenstveno izvođači, dakle graffiteri koji su na

¹¹ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/215057536052984/> (pristup 13. 9. 2019.).

¹² <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/281124339446303> (pristup 13. 9. 2019.).

¹³ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/320123208879749/> (pristup 13. 9. 2019.).

¹⁴ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/304386793786724/> (pristup 13. 9. 2019.).

¹⁵ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/334803630745040/> (pristup 23. 10. 2019.).

festival došli u dogovoru s organizatorima. Stoga ne treba čuditi da po pitanju graffita kao pukog vandalizma i kršenja pravila na festivalu nije bilo. Isto mi je potvrdio i organizator koji smatra da se publika „korektno“ odnosi prema pravilima organizatora i da je to bio slučaj i prije nego su pravila počeli saopćavati putem objava na društvenim mrežama.

Festivalski program odnosno njegovi sadržaji su što se broja tiče rasli tijekom godina. Portal ziher.hr smatra da je GNG „najbolji otočki festival“ (Ziher.hr 2019) te da „uz graffite i glazbu nudi sve što bi trebao sadržavati savršeni godišnji odmor – plažu uz samu lokaciju, sportske aktivnosti i aktivnosti za djecu, plesna natjecanja te mnoge sadržaje“ (ibid.). Na početku su u fokusu bili samo crtanje graffita i glazbeni nastupi, no program se širio i tijekom zadnjeg izdanja je obuhvaćao deset različitih komponenti. Među te komponente između ostalih spadaju DJ radionica¹⁶, natjecanju u skiciranju, košarkaši turnir¹⁷, dječja radionica¹⁸ i popkulturni kviz. Neki od navedenih programskih komponenti analizirat će se u središnjem poglavlju gdje ću se fokusirati na način na koji program, publika i interakcija s prostorom utječe na korištenje istog. Većini programskih sadržaja zajednička je kreativna nota, bilo glazbena ili graffiterska.

Festivalski program službeno započinje otvaranjem festivala u Kinu Mediteran¹⁹, gdje se uz promotivni film s prošlogodišnjeg GNG-a poželi dobrodošlica svim volonterima i posjetiteljima, a organizator i predstavnici Centra za kulturu održe kratak govor. DJ program u Bijeloj kući odvija se cijelo vrijeme – od prvog do četvrtog dana – i dijeli na dnevni i noćni dio. Dnevni se odvija između 15 i 19 sati, a noćni od 21 do 4 sata ujutro, što je bila granica do kada je program – zbog očuvanja javnog reda i mira – smio trajati, kako mi je rekao organizator Marko Boko. Na festivalu se veći priljev publike po iskazu organizatora već tradicionalno očekuje u petak i subotu. Program se prilagođava toj činjenici i kako se festival približava svojim posljednjim dvama danima, program postaje bogatiji i što se sadržaja i broja glazbenih izvođača tiče. Glazbenih izvođača ove je godine sveukupno bilo trinaest, a

¹⁶ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/331966351028768/> (pristup 13. 9. 2019.).

¹⁷ <https://www.facebook.com/events/215050462720358/permalink/330789571146446/> (pristup 13. 9. 2019.). Turnir se organizirao u suradnji s Sportskim Društvom Bol, a održavao se na igralištu Poljana u neposrednoj blizini Bijele kuće, isto kao i Bike polo kup.

¹⁸ Radionicu već dugi niz godina vodi ista osoba koja je zadužena i za vizualni identitet festivala. Da je ova radionica postala zanimljivom za lokalnu zajednicu, saznao sam u usputnom razgovoru s jednom lokalnom privatnom iznajmljivačicom, koja je rekla da su njena djeca više puta posjetila radionicu, uz komentar da je lijepo da „bar nešto postoji“ za mlade što je istovremeno kreativno i predstavlja nešto što se u Bolu ne može pronaći tijekom ostatka godine.

¹⁹ „Kino Mediteran Bol održava se uz partnerstvo s Općinom Bol i Centrom za kulturu Bol. Kino Mediteran je projekt revitalizacije kina u Dalmaciji i održava se u 29 gradova, a Bol je dio projekta od samog početka 2012. godine. [...] Program se održava u zimskoj dvorani svaki drugi vikend, dok ljeti kino na otvorenom radi svaki dan osim srijede“ (<https://www.kinomediteran.hr/gradovi/bol/>), pristup 13. 9. 2019.).

graffitera petnaest. Tako su prvog festivalskog dana za glazbu bili zaduženi samo DJ-evi, drugog dana je bilo troje glazbenih izvođača (solo izvođača ili grupa, ne računajući DJ-eve), a trećeg, finalnog dana pet. Prostor se mijenja ovisno o kojem se festivalskom danu i dobu dana radi, a podjednako se mijenjaju i načini korištenja prostora. O tome će također detaljnije biti riječi u središnjem poglavlju. Promjena u programu i satnici pri ovogodišnjem izdanju o odnosu na prošla bilo je dodavanje nultog dana²⁰, što je trajanje festivala produžilo s tri na četiri dana. Tijekom ovogodišnjeg izdanja u dnevnoj cirkulaciji od 11 sati ujutro do 4 sata ujutro sljedećeg dana festival je posjetilo oko 2500 ljudi (Music Box 2019). Brojka se smatra rekordnom ali je i slobodna procjena. Naime, budući da je festival besplatan, nema točne statistike o broju prodanih karata i sl. kojom bi se mogle iznijeti konkretne brojke, što znači da realan broj posjetitelja možda odskače od navedenog.

Glavna festivalska lokacija je Bijela kuća. Ona je mjesto gdje se održava gotovo sav festivalski program i mjesto u koje festivalski akteri upisuju svoja značenja i prostor koji najviše koriste. Zbog pružanja konteksta istraživanju se u sljedećem poglavlju bavim opisom Bijele kuće, njenom poviješću, njezinim nastankom, funkcijama koje je imala tijekom godina i današnjim stanjem i izgledom. Služim se znanstvenom literaturom, člancima s lokalnih i nacionalnih portala, ali i fotografijama pomoću kojih kronologija ove povijesne građevine dobiva jasniji prikaz.

²⁰ Taj dan naziva se nultim danom jer program ne traje cijeli dan – što je inače običaj festivalskih dana – već se održava samo u večernjim i noćnim satima.

3. POVIJEST I SADAŠNJOST BIJELE KUĆE

Bijela kuća je usko vezana uz povijest reda dominikanaca koji su u Bolu prisutni od 1475. godine, a još je više vezana uz djelovanje i postojanje dominikanske gimnazije u Bolu, kojoj prvenstveno duguje i svoju izgradnju i razvitak. Dominikanska gimnazija u Bolu s radom je započela 1907. godine, nakon što je bila smještena u Lokrumu i na otoku Hvaru. Kao mjesto održavanja nastave u Bolu dugi niz godina služio je isključivo samostan i prostor oko crkve sv. Marije Milosne, koja je smještena na istočnom kraju Bola usred borove šume i neposredno iznad mora. Gimnazija je u Bolu djelovala deset godina, do 1917. godine, nakon čega je zbog materijalnih razloga i pomanjkanja hrane ponovno premještena na Hvar (Džankić 2018:17). Škola se pod pritiskom talijanske okupacije 1921. godine seli u Dubrovnik, kao privremeno rješenje. Svoju trajnu lokaciju u Bolu dominikanska gimnazija konačno dobiva u školskoj godini 1924./1925. (ibid.:19).

Prilog 2. Dominikanski samostan i crkva u Bolu. Budući prostor Bijele kuće nalazi se na lijevoj strani fotografije. Godina fotografije nepoznata. Izvor: www.boljani.info (pristup 23. 9. 2019.)

Bivši dugogodišnji ravnatelj gimnazije – po kojem danas nosi ime ulica u kojoj se nalaze samostan, Bijela kuća, pa time i festival Graffiti na Gradele – Anđelko Rabadan, početkom tridesetih godina 20. stoljeća zbog sve većeg broja učenika i potražnje za školovanjem u dominikanskoj gimnaziji (koja je dobila i pravo javnosti, što je značilo da su je pohađati mogli i učenici kojima u planu nije bio svećenički poziv) vidi potrebu za proširenjem prostora

gimnazije, pogotovo zbog sve većeg broja učenika koji su u Bol dolazili i iz područja izvan Brača i Dalmacije. Gradnja nove školske zgrade počinje 1934., a završava 1936. godine.

Prilog 3. Stara fotografija Bijele kuće. Datum nepoznat. Izvor:

<http://www.ffzg.unizg.hr/kspuff/kontinuirano-propadanje-turistickog-objekta-bijela-kuca-arhitekta-lavoslava-horvata-u-bolu-na-bracu/> (pristup 23. 9. 2019.)

Spomen Bijele kuće tražio sam u različitim antologijama nacionalne i regionalne arhitekture 20. stoljeća i međuratnog razdoblja, među ostalim se radilo o djelima: *Arhitektura XX. vijeka. Umjetnost na tlu Jugoslavije* (Manević et al. 1986), *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata* Tomislava Premerla (1990) i *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih* (Radović Mahečić 2007). U navedenim se knjigama spominje Lavoslav Horvat, arhitekt Bijele kuće, ali ne i građevina ili njezin arhitektonski projekt.

Taj spomen sam pronašao u knjizi Zrinke Paladino (2013), koja se bavi Lavoslavom Horvatom i njegovim arhitektonskim nasljeđem. Bijela kuća se spominje u kratkom odlomku koji obrađuje arhitektov višegodišnji boravak i rad u Splitu i okolici početkom 1930-ih godina. Autorica Horvatom rad na Bijeloj kući smatra početkom njegova „splitskog razdoblja“ (Paladino 2013:35) i napominje da je njen „graditeljski sklop uključivao i, naposljetku neostvaren, susjedni samostan časnih sestara s konviktom“ (ibid.). Za zgradu autorica kaže da ju „obilježava čistoća linija kamenog kvadra položenog duljom stranom usporedo s morem, izostanak dekoracije te dojam kontinuiranih prozora po čitavoj dužini morskog pročelja“ (ibid.). Autorica tvrdi da se „funkcionalnost projekta pokazala primjerenom i u poslijeratnoj prenamjeni zgrade u hotel“ te odlomak o Bijeloj kući zaključuje riječima da je zgrada „danas zatvorena s trošnim i uništenim interijerom“ (ibid.:36). Autorica se ovom projektu arhitekta nije posvetila detaljno kao nekim drugima koji se nalaze u knjizi, no zanimljivo je vidjeti da ona smatra da zgrada zbog načina na koji je projektirana ima

tendenciju služenja različitim svrhama. To zgrada danas čini u obliku festivalskog prostora za festival Graffiti na Gradele, iako to naravno nije ni približno bila polazišna namjena ove građevine.

Početak Drugog svjetskog rata označava i prestanak rada škole u prostoru zgrade. U prosincu 1943. svi učenici i većina profesora napuštaju zgradu gimnazije. Za vrijeme rata ona je služila kao vojna bolnica, a nakon završetka rata, 1945. godine u njoj se otvara niža gimnazija i učenički dom za ratnu siročad (Martinić 2014:22; Džankić 2018:24).

Bijela kuća taj naziv prvenstveno duguje turističkoj funkciji ove građevine za vrijeme SFRJ – do koje je prvi put došlo tek trideset godina nakon njene izgradnje – te se na nju na početku referiralo samo kao na „bijelu zgradu“ (Džankić 2018:33). O tom nazivu svjedoči i sljedeći citat: „Krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina tu ljetuju francuski školarci koji su svoje obitavalište nazvali 'Maison blanche', a koje ime su Boljani prihvatili, pa preveli prvo kao 'Bijela zgrada', a nešto kasnije 'Bijela kuća'“²¹.

Prilog 4. Spavaonica Đačkog doma u kojoj su ljeti tijekom 1960-ih godina boravili studenti iz Francuske. Izvor: www.boljani.info (Arhiv Nada Cukar) (pristup 23. 9. 2019.)

Prestankom potrebe za đačkim domom, zgrada je 1963. preuređena u hotel. Ime Bijela kuća je „iz praktičkih razloga“ promijenjeno i zgrada se počinje „propagirati kao hotel Bijela kuća“ (Martinić 2014:22). Istodobno se zapadno od hotela grade tri dodatna paviljona koji su 1964. primili prve goste. Ti paviljoni danas predstavljaju dio festivala Graffiti na Gradele na kojem se nalaze najveći murali. Hotel je 1. siječnja 1964. pripojen hotelskom poduzeću Zlatni

²¹ <http://www.boljani.info/70-godina-hotela-zlatni-rat> (pristup 16. 8. 2019.).

rat. Tijekom 1967., 1968. i 1969. izgrađene su sjeverno od „Bijele kuće“ i dvije nove depandanse: „Martinica“ i „Tamaris“²².

Prilog 5. Osoblje hotela „Bijela kuća“ 1964. godine. Izvor: www.boljani.info (pristup 23. 9. 2019.)

Bijela kuća do daljnjeg ostaje u funkciji hotela, no sredinom i krajem devedesetih godina prošlog stoljeća njen status postaje sve neizvjesniji, na način da se događaju prije svega političke promjene na razini države koje za posljedicu imaju i mijenjanje imovinsko-pravne strukture Bijele kuće. Bijela kuća se unatoč tome ponovno dovodi u vezu s teologijom – zbog koje je i došlo do njene izgradnje – u devedesetim godinama 20. stoljeća, za vrijeme rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Do tog saznanja došao sam u razgovoru s ravnateljicom bolskog Centra za kulturu Ivanom Bošković Ivičić, koja mi je ispričala kako je početkom i sredinom devedesetih godina prijateljevala s bogoslovima iz Sarajeva koji su prostor Bijele kuće koristili od 1992. do 1996. godine.

Naime, za to je vrijeme sarajevski Teološki fakultet svoje sjedište imao u Bolu. Nastava se odvijala u prostoru samostana, a studenti su bili smješteni u depandansama Bijele kuće. Ravnateljica Bošković Ivičić je za vrijeme našeg razgovora nazvala i aktualnog patera župe sv. Marije Milosne Ivu Plenkovića – inače maturanta bolske dominikanske gimnazije – koji je potvrdio boravak sarajevskih bogoslova i napomenuo da je glavna zgrada Bijele kuće funkciju hotela imala do 1996. godine odnosno do završetka Domovinskog rata i ratnog stanja u Sarajevu. Do te godine su po njemu aktivni bili i recepcija i restoran. Međutim,

²² <https://www.boljani.info/95-godina-turizma-u-bolu> (pristup 24. 10. 2019.).

došao sam i do drugih informacija. U jednom članku na internetskom portalu aktualni direktor Turističke zajednice u Bolu Markito Marinković tvrdi da je hotel zadnji put radio u sezoni 1999. godine (Pauček Šljvak 2019). Nakon toga po svemu sudeći Bijela kuća gubi svaku funkciju, barem do osnutka festivala Graffiti na Gradele.

Prilog 6. Današnji izgled unutrašnjosti Bijele kuće. Izvor:

<https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-bio-najluksuzniji-hotel-u-bolu-godinama-propada-zbog-spora-crkve-i-rh/2104185.aspx> (pristup 23. 9. 2019.)

Budući da je dobar dio aktualnih problema vezan uz situaciju oko Bijele kuće vezan uz njenu vlasničku strukturu, osvrnuo bih se na jedan javno dostupni dokument koji se tiče te teme. Radi se o „Izvješću o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije“ (Državni ured za reviziju 2002) iz lipnja 2002. godine. Dokument je izradio Državni ured za reviziju odnosno njegov područni ured u Splitu. On prvenstveno opisuje nastajanje novog društvenog poduzeća za ugostiteljstvo „Zlatni rat“, kao nasljednika nekadašnje „Osnovne organizacije udruženog rada za ugostiteljstvo iz sastava HTRO Brač Hoteli“. Ukratko, daju se detalji o privatizaciji društva i njegovom pretvaranju u dioničko društvo. Hotel Bijela kuća odnosno hotelski kompleks bio je dio poduzeća Zlatni rat te je s ostalim komponentama privatiziran. Moglo bi se reći da ovdje počinje problem oko definiranja razvoja Bijele kuće nakon završetka Domovinskog rata i perioda tranzicije u kojem je kompleks još bio u relativno dobrom stanju. U trenucima privatizacije počinje i faza neizvjesnosti oko budućnosti koja traje do danas i s kojom je povezan i festival Graffiti na Gradele. Već u ovom dokumentu daju se naznake o problemima ovog prostora i načinima na koji se njegov potencijal dovoljno ne iskorištava.

Iako dokument datira iz 2002. godine, velik niz događaja vezan uz Bijelu kuću odvijao se početkom 1990-ih godina da bi konačno društveno poduzeće „Zlatni rat“ dioničkim društvom postalo 31. svibnja 1994. godine (usp. ibid.).

Netom opisana vlasnička struktura nije donijela nikakve promjene za prostor Bijele kuće glede njenog razvoja i budućnosti. Ono što je slijedilo jest da 30. lipnja 2003. godine – dakle devet godina nakon osnivanja dioničkog društva Zlatni rat – hotelski kompleks Bijela kuća prelazi u vlasništvo i posjed Republike Hrvatske. Kompleks je postao vlasništvo Republike Hrvatske u zamjenu za kreditne i jamstvene obveze hotelijerske kuće “Zlatni rat” (Radić 2012). Za vrijeme dok je bila dio dioničkog društva „Zlatni rat“, Bijela kuća je kontinuirano propadala i gubila na vrijednosti.

Zgrada Bijele kuće je od 2009. godine upisana u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske kao zaštićeno nepokretno kulturno dobro profane graditeljske baštine. Građevina je opisana kratkim tekstom:

„Zgrada hotela 'Bijela kuća' u Bolu, građena za dominikansku gimnazijsku zgradu, podignuta je uz morsku obalu između borske luke i poluotoka Glavice. Građena je prema projektu arhitekta Lavoslava Horvata od 1934. do 1936. i odraz je funkcionalističkog pristupa kojeg je promovirao arh. Drago Ibler na čelu grupe 'Zemlja'. Izdužena kamena dvokatnica značajno je ostvarenje hrvatske moderne arhitekture. Gimnazija je djelovala i za talijanske okupacije kao jedina škola na hrvatskom jeziku u srednjoj Dalmaciji. 27.XI 1943. u njoj je održana je I. oblasna konferencija USAOH-a²³ za Dalmaciju. Nakon 1963. preuređena je u hotel i danas potpuno zapuštena.“²⁴

Predstojnik Konzervatorskog odjela u Splitu, koji je kao dio Ministarstva kulture Republike Hrvatske nadležan za ovu građevinu, putem e-maila mi je pojasnio kako je „Bijela kuća registrirano kulturno dobro kao spomenik hrvatske moderne arhitekture i značajno djelo arhitekta Lavoslava Horvata“.

Ono što je danas aktualno u vezi stanja i budućnosti Bijele kuće i prava na njeno korištenje jest sudski spor između dominikanske provincije, Republike Hrvatske i Općine Bol putem kojeg Crkva traži povrat zemljišta na kojem se danas nalaze Bijela kuća i susjedni paviljoni,

²³ Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske ([https://hr.wikipedia.org/wiki/Savez socijalisti%C4%8Dke omladine Hrvatske](https://hr.wikipedia.org/wiki/Savez_socijalisti%C4%8Dke_omladine_Hrvatske), pristup 24. 9. 2019.).

²⁴ <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=369872350> (pristup 16. 7. 2019.).

unatoč tome što je 1963. kupoprodajnim ugovorom tadašnjoj državi predano pravo na korištenje prostora (kopija kupoprodajnog ugovora između dominikanske provincije i tadašnje općine Supetar dostupna u Martinić 2014:21). Sudska parnica traje već dugi niz godina te i dalje nije pravomoćno završena, što sprečava moguću obnovu ili prodaju Bijele kuće budući da država, koja je vlasnik, zbog sudskog spora nema puno pravo na raspolaganje imovinom. Potvrdili su mi to i Marko Boko i ravnateljica Centra za kulturu, a spominje to i načelnik Općine Bol Tihomir Marinković, koji kaže da „zbog neriješenih odnosa, kompleks hotela Bijela kuća propada već 30 godina“ (Pauček Šljivak 2019).

Prilog 7. Današnji vanjski izgled Bijele kuće, pogled s mora. Izvor: <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=378376057> (pristup 23. 9. 2019.)

U ovom sam se poglavlju služio izabranim medijskim i stručnim izvorima. Medijskih je izvora bilo i više, no nakon nekog vremena postaje primjetno da pogotovo noviji medijski članci koji se tiču Bijele kuće prvenstveno ponavljaju određene narative o tome kako se nije smjelo dozvoliti da dođe do stanja u kojem je danas ili da joj je potrebna velika investicija dok se istovremeno traže krivci za njeno stanje. Na primjeru Bijele kuće dobro se vidi ispreplitanje faktora društvene proizvodnje kakvima ih vidi Setha Low – društvenih, gospodarskih, ideoloških i tehnoloških (Low 2006:92), budući da je Bijela kuća tijekom godina imala različite faze i različite funkcije na koje su utjecali ovi faktori. Prvo se radilo o djelomično sakralnoj građevini (kažem djelomično jer joj je pravo javnosti davalo određenu sekularnu ulogu), da bi promjenom političke klime za vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata bila tražena svjetovna funkcija. U konačnici je i turistički razvoj Bola kao poželjne destinacije utjecao na to da zbog gospodarskih faktora dobije funkciju hotela po kojoj i danas nosi ime. Društveni, politički i gospodarski faktori poraća Domovinskog rata i hrvatske

neovisnosti doveli su do privatizacije prostora nakon čega Bijela kuća – unatoč službenom naglašavanju njene arhitektonske važnosti – dolazi do statusa u kojem se nalazi danas. Zgrada Bijele kuće i njen okolni prostor organizatorima festivala pružili su materijalni okoliš odnosno prostor koji oni mogu fizički prilagođavati svojim potrebama. Mene zanima je li došlo i do stvaranja uvjeta potrebnih za društveno oblikovanje – „fenomenološko i simboličko iskustvo“ (ibid.) tog prostora od strane različitih festivalskih aktera. Festivalski akteri to mogu manifestirati i kreirati korištenjem prostora i fizičkim transformacijama festivalskog prostora i upravo o tome je riječ u sljedećem poglavlju, koje čini središnji istraživački dio rada.

4. ANALIZA KORIŠTENJA I TRANSFORMACIJE FESTIVALSKOG PROSTORA

Ovo poglavlje predstavlja središnji prikaz i analizu prikupljene građe i najvećim se dijelom temelji na istraživanju na ovogodišnjem izdanju festivala Graffiti na Gradele. Poglavlje je podijeljeno na dvije točke analize koje se međusobno konstantno isprepliću. Prvu točku analize čini korištenje festivalskog prostora. Korištenje prostora istraživao sam prvenstveno putem promatranja sa sudjelovanjem, razgovorima s posjetiteljima i analizom medijskih izvora. Zanima me kako se festivalski prostor koristi, tko ga i na koji način koristi i o čemu način korištenja ovisi. U potpoglavlju koje se bavi transformacijom prostora – kao drugom analitičkom točkom – veći se naglasak stavlja na prostor kao objekt istraživanja, za razliku od potpoglavlja korištenja gdje je čovjek odnosno festivalski akter više u fokusu promatranja i analize. Kod transformacija me zanima fizička transformacija prostora, trag koji festival trajno ili privremeno ostavlja na prostoru. Taj prostor podrazumijeva i Bijelu kuću, ali i ostali prostor u Bolu te su po tom principu strukturirana potpoglavlja 4.2. i 4.3. U ovom se poglavlju analitičke točke korištenja i transformacije prostora konstantno isprepliću u kombinaciji s teorijskim polazištima društvene proizvodnje i društvenog oblikovanja prostora te konceptom osjećaja mjesta.

Za bolje razumijevanje kasnijih potpoglavlja htio bih kratko opisati koji se točno prostor Bijele kuće uključuje u istraživanje i analizu i kako on izgleda u trenucima mog promatranja sa sudjelovanjem. Kompleks Bijele kuće prvenstveno čini glavna zgrada. Kad pišem o Bijeloj kući, prvenstveno mislim na tu građevinu, koja je i prva nastala i razlog je zašto se i okolni prostor paviljona, ali i plaže ispod zgrade skupno naziva (i u medijskim člancima, ne samo od strane festivalske publike) Bijelom kućom odnosno kompleksom Bijele kuće. Ta glavna zgrada ima prizemlje i dva kata. Za festival se koristi samo prizemlje. U jednom se dijelu prizemlja nalazi prostor terase gdje se odvija dio sadržaja. Terasa je do polovice natkrivena krovom (koji je zapravo terasa kata iznad koji se također ne koristi za festival), a druga polovica se nalazi na otvorenom. Na otkrivenoj se polovici primjerice nalaze klupe i stolovi, tu se igra popkulturni kviz i održavaju neke od radionica. S terase se u smjeru jugoistoka kamenim stepenicama spušta do plaže. Pored terase se u potpuno natkrivenom prostoru nalazi dio gdje se odvijaju glazbeni nastupi. U tom se prostoru za vrijeme festivala montira pozornica i razglas, a iza pozornice nalazi se *backstage* za izvođače. Za festival se koristi samo ovaj kat Bijele kuće, dok su katovi iznad derutni i iako im se djelomično može pristupiti, ne koriste ih ni posjetitelji ni organizatori.

Zapadno od glavne zgrade nalaze se tri paviljona. Unutarnji prostor tih paviljona ne koristi se za festival jer ga većinom čini derutni namještaj, smeće i sl., budući da je dobar dio paviljonskih vrata i prozora razbijen i tako podložan uništavanju. Na vanjskim zidovima paviljona crtaju se najveći murali na festivalu te taj dio prostora u biti predstavlja najvažniji prostor za grafičarski aspekt festivala, dok je prizemlje Bijele kuće najvažnije za glazbeni program i zabavne sadržaje. Uz već spomenutu plažu festival se služi i prostorom igrališta sjeverno od Bijele kuće, gdje se igra bike polo turnir i turnir u košarci. Sveukupno se festival služi relativno velikim prostorom, kad se u obzir uzme sav prostor gdje festival djeluje, bilo kroz glazbeni i umjetnički program ili zabavni sadržaj festivala. Računajući da publika obitava na cijelom prostoru oko Bijele kuće i paviljona, to otprilike podrazumijeva jedan hektar prostora²⁵.

4.1. Korištenje festivalskog prostora

Prije prelaska na „glavne“ festivalske dane – kojima sam i sam prisustvovao – i na načine korištenja prostora koji se tijekom njih manifestiraju, htio bih se kratko osvrnuti na nulti dan festivala, koji se odvio u srijedu, 24. srpnja. Festival se službeno otvara na način da se u lokalnom Kinu Mediteran, odnosno na njegovoj ljetnoj pozornici organizira gledanje promotivnog filma prošlogodišnjeg GNG-a, kojem prisustvuju i organizatori i već pridošli volonteri, kao i predstavnici Centra za kulturu i Općine. Ovaj dio programa se po iskazu organizatora održava izvan Bijele kuće zbog infrastrukturnih i tehničkih razloga, ali i „doslovno zato jer tamo imaš tribine i ljudi se mogu normalno smjestiti i gledati film“. Osim toga, korištenjem ovog prostora organizator želi i naglasiti suradnju s Centrom za kulturu koja je obilježila festival u njegovom razvoju. Prostor Kina Mediteran osim ovog dijela festivalskog programa nema direktne veze ili suradnje s GNG-om. Za tu kratku manifestaciju i u ovaj prostor se upisuje festivalska scenografija putokazima na zidu kina i zastavom festivala na ulazu u pozornicu ljetnog kina, a festivalski promotivni materijali daruju se načelniku i ravnateljici Centra za kulturu. Nakon službenog otvaranja festivala program se iz kina premješta u Bijelu kuću koja je tada već dobrim dijelom uređena, očišćena i dekorirana festivalskom scenografijom i opremom. Posjetitelja je u odnosu na druge festivalske dane manje, s obzirom na to da ni većina glazbenih izvođača tada još nije stigla. Koordinatorica volontera, koja je u tom trenutku u Bolu već nekoliko dana kaže da je „taj nulti dan više kao

²⁵ Pri izračunu služio sam se web-stranicom www.daftlogic.com, koja pomoću odabira točaka na Google kartama kreira prostor i vrši izračun kvadratnih metara, kilometara i sl.

neka mentalna priprema za ono što dolazi, to kažem i volonterima“. Glazbeni program sastoji se samo od DJ-eva, a i dio sponzorskih sadržaja još nije pripremljen, oni isto kao i većina posjetitelja čekaju „prave“ festivalske dane, od kojih je prvi četvrtak.

U četvrtak sam, pri dolasku u Bol odnosno na prostor oko Bijele kuće gdje su se već družili glavni organizator i neki od posjetitelja koji su u Bol stigli ranije, mogao primijetiti i čuti iz razgovora ono što smatram jednim od načina i navika pri korištenju festivalskog prostora, a to je vrijeme dolaska. Većina posjetitelja u Bol stiže kao i ja, u četvrtak, prvog dana festivala. Iz iskustva s prijašnjim posjećivanjem festivala znao sam da je to „nepisano pravilo“, a i pojedinci s kojima sam do kraja dana imao priliku razgovarati i koji su također stigli u četvrtak rekli su mi da četvrtak smatraju službenim početkom festivala, iako je program postojao i tijekom nultog dana noć prije. Razlozi zbog kojih većina posjetitelja (među koje spadaju i DJ-evi, dakle osobe koje su dio glazbenog programa) stigne tek na prvi dan festivala su bili pragmatične i praktične prirode, među koje prvenstveno spada dogovaranje trajanja godišnjeg odmora na poslu da bi se uklopio u vrijeme trajanja festivala. Niz posjetitelja mi je rekao da mjesecima unaprijed „hvataju“ godišnji odmor za vrijeme kad se održava GNG, pogotovo ako su dio programa i jednostavno moraju doći na festival.

Dugogodišnji posjetitelji koji već znaju kako je festivalska scenografija postavljena i kad je koji program na rasporedu imaju više sjedilački pristup festivalskom prostoru, na način da se većinom smjeste na jedan dio Bijele kuće i tu provedu određeno vrijeme. Ako su primjerice stigli oko podneva u četvrtak, znaju da se trenutno održava *lounge* program te će se smjestiti na ležaljke ili neke od stolica i razgovarati s drugim posjetiteljima. „Sve je nekako sporije preko dana [...] čilaš, sjediš, pričaš, znaš svakog, nekad ubiješ oko, baš neki osjećaj godišnjeg“, rekao mi je jedan sugovornik, istovremeno i izvođač, koji festival posjećuje zadnjih šest godina. „Nekako mi se i čini veće sve skupa, nema gužve kad je ovaj dnevni dio, manje buke i svega, doslovno odem na plažu pa se vratim tu, pa odem na plažu i tako u krug dok ne ogladnim i dođe ručak [smijeh] [...] ali i ručak jedemo zapravo tu, na stolovima, tako da se sve tu odvija“, dodao je, opisujući dojam prostora preko dana za razliku od onog preko noći, kad je program najzgušnutiji, te svoje tipično bivanje u festivalskom prostoru tijekom dana i njegovo korištenje.

Prostor je tijekom prvog dana prvenstveno ispunjen volonterima i organizatorima. U četvrtak ujutro na GNG-u je premijerno počeo jedan drugi dio programskog repertoara festivala – međunarodni bike polo turnir. Za vrijeme mog dolaska u Bol prolaskom pokraj igrališta uz

parkiralište iznad Bijele kuće, koje je služilo kao teren za bike polo i za košarkaški turnir, već su se nalazili pobornici ovog za mene uvelike nepoznatog sporta. Pridjev međunarodni postao mi je smislen prolaskom pokraj niza natjecatelja na putu prema Bijeloj kući, kad sam imao priliku čuti razne jezike i osjetiti pozitivnu atmosferu organizacijskog tima ovog natjecanja. Imao sam dojam da sudionici ovog turnira predstavljaju donekle odvojenu skupinu festivalskih posjetitelja, i fizički i značenjski. Festivalski program diktirao im je korištenje prostora dalje od Bijele kuće tijekom dobrog dijela pojedinog festivalskog dana, ali i tijekom trajanja čitavog festivala. Činilo mi se da sudionici turnira svojom specifičnom igrom kreiraju vlastito mjesto unutar festivala i da se na njihovom primjeru odvija zasebna društvena proizvodnja i oblikovanje prostora unutar onog koji kreira čitav festival i kojem je prisustvovao veći broj ljudi. Dio publike koji nije direktan dio turnira nije se dugo zadržavao na njihovom improviziranom terenu, već je većinom samo bio u prolazu na putu prema Bijeloj kući i promatrao što se događa pokraj parkirališta. Bike polo natjecatelji su u punom smislu riječi na „praktične načine oživljavali i koristili festivalsku scenografiju i zacrtani program“ (Kelemen i Škrbić Alempijević 2012:92) i to su činili na način koji se doimao gotovo potpuno odvojenim dijelom festivala, jer im primjerice nisu bili potrebni ni volonteri kao što je to konstantno slučaj s ostatkom programa jer su većinski dio logistike odrađivali sami. Svoje prakse su izvršavali na prostoru koji su prvo sami društveno proizveli pretvorivši dio parkirališta i košarkaškog igrališta u teren za svoj sport, da bi ga potom tijekom trajanja festivala društveno oblikovali.

Na prostoru Bijele kuće istog dana *lounge, chill & graffiti* program predstavljao je jedan opušteniji dio festivalskog programa u smislu pridržavanja određenog rasporeda. Posjetitelji su se opušitali na ležaljka i stolicama raspoređenim po prostoru Bijele kuće, a i volonteri su tu i tamo imali vremena za poneki odmor. Dok se pripremala glavna pozornica za nastupe, DJ program se već odvijao u „tranzitnom“ prostoru terase Bijele kuće između prilaza istoj sa sjeverne strane i puta prema plaži putem stepenica na jugoistočnoj strani. DJ pult se nalazio usred tog prostora i glazba je za razliku od one u noćnim satima bila nešto mirnija što se tiče i glasnoće i odabira žanrova. Prostor se tijekom dnevnog glazbenog programa nije koristio za ples kao što je to uvijek bio slučaj s noćnim programom. Svrha dnevnog glazbenog programa bila je pretežito pružanje glazbene kulise festivalu i „da ne bude tišina“ kako kaže organizator.

Kako se povećavao broj posjetitelja, tako je rastao i broj ljudi koji se zadržavaju na plaži ispod Bijele kuće. Korištenje prostora plaže nije se mnogo razlikovalo od onog Bijele kuće.

Festivalski posjetitelji su se većinom samim svojim bivanjem upisivali u prostor plaže. Na nekoliko mjesta na plaži bili su postavljeni promotivni materijali festivala, tako da se i na taj način prezentnost festivala učinila opipljivom. Posjetitelji su se na plaži većinom kupali i odmarali. Drugog festivalskog dana dio programa bilo je natjecanje u skokovima u vodu. Ono što se kroz godine radilo na više spontan način zadnja dva festivalska izdanja postalo je dio najavljenog programa. Natjecanje u skokovima u vodu primjer je korištenja prostora i društvenog oblikovanja za koje fizička transformacija odnosno društvena proizvodnja prostora nije bila potrebna. Prostor za ovaj dio programa bio je unaprijed zadan i dostupan, a korištenje prostora od strane publike taj je prostor učinilo (festivalskim) mjestom kolektivnim fenomenološkim stvaranjem osjećaja mjesta tijekom određenog događanja (usp. Low 2006).

Prve večeri festivala broj posjetitelja nije bio onako velik kakav bude pri kulminaciji programa petkom i subotom. Pratio sam to i proteklih godina. Na veći broj publike petkom i subotom (kad nastupaju glazbenici koji se najviše očekuju) utječe to da, pogotovo iz Splita, velik broj posjetitelja na GNG dođe samo na jedan dan (u petak ili subotu), bilo iz financijskih razloga ili zbog poslovnih obaveza što ih sprečava da u Bolu provedu više dana. Uz ono što sam mogao primijetiti iz usputnih razgovora, potvrdila mi je to i jedna od DJ-eva iz Splita, iz čijeg kruga prijatelja je na jednodnevni posjet došlo oko pet osoba, koje su u Bol stigle tijekom poslijepodneva jednog dana da bi se u Split vratili prvim katamaranom sljedećeg jutra. Te osobe su prostor nastojale koristiti što kvalitetnije i što je više moguće, rekla mi je to i sugovornica – „kad su tu samo jedan dan, onda žele sve ono šta mi doživimo nekako nabit u ta 24 sata čini mi se“. Duljina boravka dakle također utječe na individualno korištenje prostora od strane određenog posjetitelja. Oni koji u Bolu ostaju dulje, imaju više prilike koristiti prostor i svu scenografiju od onih koji tu ostanu nekoliko dana. Slično tvrdi i druga sugovornica, s kojom sam doputovao u Bol:

„ove godine mi je bilo taman šta smo ostali 5, 6 dana, ne predugo, ne prekratko, baš taman za i zabavit se i odmorit se, bit na plaži i sve [...] da duže traje mislim da bi mi bilo malo previše [smijeh], to prije 5, 6 godina možda, sad se oću naspavat [smijeh]“.

Na korištenje prostora utječu duljina boravka i trajanje festivala, no svakako i očekivanja i zahtjevi od festivala i onog što on pruža svojim programom koji se razlikuju od osobe do osobe.

Tijekom praćenja festivala, pozornost sam obratio i na volontere i njihov odnos prema prostoru i njegovo korištenje. Primijetio sam da su oni mnogo više tranzitni od ostalih

festivalskih aktera – publike i izvođača. Festival proživljavaju na ruti osnovna škola (u kojoj su smješteni) – Bijela kuća, između centra mjesta i vanjskih granica Općine i konstantno su u pokretu. Scenografiju festivala više kreiraju svojim radom, nego što stignu u njoj uživati. Njihovo korištenje i društveno oblikovanje prostora prvenstveno nastaju međusobnim radom i zajedničkim iskustvima koja dijele tijekom boravka u Bolu. Njihova koordinatrica tvrdi da se oni

„dosta zbliže dok su u školi [...] Ipak tamo svi zajedno budemo tjedan, tjedan i pol [...] naprave se neke male grupice možda ali u biti su svi stalno zajedno i znam da im je super kad vide što su sve napravili“.

Volontere je koordinatrica organizirala u smjene, većinom od jednog do dva sata. Organizatori su nastojali da određene dužnosti volontera „kruže“ odnosno da svatko radi određeni dio posla u određeno vrijeme. Volonteri su, za razliku od velike većine sudionika, imali konkretna zaduženja i poslove i morali su biti u određenom stanju pripravnosti. Upravo zato prostor pretežito nisu mogli niti su stigli koristiti za razonodu, za razliku od publike ili glazbenih izvođača. Istovremeno su, također za razliku od ostatka festivalskih aktera, koristili prostor osnovne škole kao svojevrsnu bazu. Osim što su u njoj spavali i odmarali se kad bi stigli, na terasi su nerijetko bila spontana druženja, kao svojevrsni dislocirani festivalski program GNG-a. U osnovnoj školi je bila smještena većina volontera i izvođača i to u nekoliko soba koje su zapravo bile učionice iz kojih su iznesene školske klupe i stolice da bi se napravilo mjesto za strunjače i zračne krevete na kojima su volonteri spavali. Drugi dio volontera i izvođača bio je smješten u dvorani Centra za kulturu koja je od osnovne škole udaljena stotinjak metara.

Većina volonterskih obveza za vrijeme trajanja festivala, budući da je tad fizički zahtjevniji dio bio obavljen, odnosila se na dužnosti na festivalskim štandovima, na kojima su se prodavale festivalske majice, torbe i narukvice te promotivni materijali izvođača. Osobno sam tijekom zadnjeg jutra mog boravka u Bolu – koje sam, kao i ona dva prije njega, dočekao u osnovnoj školi budući da mi je bilo dozvoljeno da u njoj boravim – imao priliku uvidjeti da priprema i čišćenje ovog prostora zahtijeva dosta vremena i truda. Isto je po izjavama nazočnih vrijedilo i za period prije početka festivala, kad su volonteri tek dolazili u Bol.

Održavanje prostora osnovne škole nastojalo se provoditi i nizom poruka i upozorenja napisanih i nalijepljenih po sobama u kojima su boravili volonteri, ali i neki od izvođača. Pravila o održavanju prostora škole su se njeni privremeni stanari u većoj mjeri i pridržavali.

Onima koji nisu na to je bila usmjerena pažnja, jer se, kako kaže koordinatorica volontera, prema prostoru osnovne škole osjeća određena odgovornost. Stoga je namjera bila da se sve drži čistim i urednim, da bi se na neki način opravdalo povjerenje dano od strane onih koji su inače zaduženi za prostor osnovne škole.

Održavanje prostora osnovne škole, odnosno rad, spada u načine korištenja prostora od strane volontera. Isto vrijedi i za dežurstva u Bijeloj kući, koja su počinjala već od 8 sati ujutro i bila razlog umora nekih od volontera, budući da se festivalski prostor napuštalo oko 5 sati ujutro, nakon što bi službeni program tog dana završio i bilo je potrebno očistiti i oprati ga, da bude spreman za posjetitelje sljedećeg dana. Uz volontere i glavni organizator i koordinatorica volontera su u pravilu funkcionirali po principu da su prvi koji pristignu, a zadnji koji otiđu s prostora Bijele kuće. No, treba naglasiti da volonteri nisu isključivo morali raditi već da su svoju priliku za uživanjem festivalskog programa – poglavito onog glazbenog – znali dobiti tijekom noći ako bi im završile smjene. Tad su iz uloga volontera ulazili u podijeljene uloge volontera i publike. Dok su bili „na dužnosti“, volonteri su se zadržavali uz rubne dijelove festivalskog prostora gdje su se nalazili štandovi na kojima su radili, a kad bi bili slobodni, prešli su u prostor ispred pozornice kao i ostatak publike. To bi u pravilu radili unutar manjih grupa tako da su određenu razinu odvojenosti od ostalih festivalskih aktera zadržavali i nakon što su odradili svoje obaveze.

Određeni uzorak glede programske satnice i ispunjenosti i načina korištenja prostora dao se primijetiti tijekom svih festivalskih dana. Program je posložen tako da ima nekoliko sadržajnih komponenti od prijedpodneva do predvečerja. Svaki sadržaj bi postupno privlačio više ljudi tako da bi dnevni dio programa primjerice u petak za vrhunac imao popkulturni kviz, kad je prostor Bijele kuće gdje su se nalazile klupe i stolove bio jako popunjen. Sudionike su činili različiti festivalski akteri. Nakon tog dnevnog vrhunca frekvencije posjetitelja osjetno je došlo do pada između završetka kviza i početka noćnog dijela programa. Iako se DJ program nastavljao već od 21 sat, veći broj posjetitelja bi se vraćao tek od 22 sata, otkad bi broj ljudi postepeno rastao. Izgled i način korištenja prostora u određeno doba dana prvenstveno je rezultat festivalskog programa odnosno njegova rasporeda.

U prostoru u kojem se odvijaju nastupi postoji pozornica, no neka granica ili nevidljiva linija između izvođača i publike na GNG-u ne postoji te u nekim trenucima nastaje zorno pjevanje odnosno repanje. Naime, jedino što fizički odvaja izvođače i publiku jest podest odnosno pozornica koja nije viša od 15 centimetara. Iz tog razloga se tijekom nastupa često stvori

jedna gotovo uniformirna masa ljudi bez neke separacije po akterima. Bijela kuća kao prostor i festival zajedno s njom utječu i na način na koji festivalska publika i izvođači uzajamno djeluju unutar prostora, što je vidljivo i u Prilog 8. Položaj izvođača u odnosu na publiku tijekom jednog od glazbenih nastupa. Tri muške osobe pri dnu slike spadaju među izvođače, dok ostatak pripada publici. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/pcb.337792510446152/237130843>. Izvođači i publika nalaze se u neposrednoj blizini i nastup izvode unisono, tvoreći jedinstvenu ljudsku masu koja za izvedbu zajednički koristi isti prostor.

Prilog 8. Položaj izvođača u odnosu na publiku tijekom jednog od glazbenih nastupa. Tri muške osobe pri dnu slike spadaju među izvođače, dok ostatak pripada publici. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/pcb.337792510446152/237130843>

Broj posjetitelja rastao bi sve više kako je vrijeme odmicalo i vrhunac imao pred kraj zadnjeg nastupa te noći, oko 2 sata ujutro. Nakon glavnih nastupa slijedili su DJ setovi koji su trajali do 4 sata. Za izvođače, bilo da se radilo o DJ-evima ili reperima, postojao je improvizirani *backstage*, koji se nalazio iza pozornice, iako su u tom prostoru bila skladištena pića za šank i dio glazbene opreme. Shodno ruševnom stanju Bijele kuće vrata nije bilo, već je taj prostor bio odvojen isključivo GNG zastavom koja je do polovice prekrivala pogled na taj dio prostora. U *backstage* prostoru su se izvođači većinom zadržavali neposredno prije i nakon nastupa, razgovarajući jedni s drugima. U ovom su prostoru bili jedino izvođači, a organizator bi ponekad bio u njemu ako su izvođači imali pitanja ili zamolbe. To razlikuje ovaj prostor od ostalih. Iako nije strogo fizički odvojen, pristup i korištenje ovog prostora bili

su ograničeni te ga nije koristila i publika. Nakon završetka festivala ovaj prostor gubi dojam odijeljenosti te izgleda više kao produžetak prostora pozornice nego kao zaseban prostor.

Budući da su temperature, kao i inače pri kraju srpnja, bile izrazito visoke, posjetitelji su vrijeme provodili i na otvorenom dijelu Bijele kuće. Tu se pak događalo miješanje festivalskih aktera, tako da je publika redovito imala priliku neke od izvođača zbog kojih su i došli u Bol vidjeti izbliza, popričati ili fotografirati se s njima. Striktnog odvajanja publike i izvođača nije ni moglo biti zbog specifičnosti Bijele kuće kao građevine, no neki od ostalih izvođača su mi rekli da je ono što kod GNG-a vole upravo blizina s publikom pri nastupa, a i nakon njega. Istog dojma su bili i neki od prisutnih novinara:

„Neki se vraćaju svake godine (High5 ove je godine nastupio 6. put, Vojko i Krešo Bengalka svake se godine vraćaju u raznim kombinacijama), a neki jedva čekaju nastupiti na festivalu koji pozornicu zapravo – nema. Upravo je u tome čar festivala u Bolu – pozornica je u publici, među publikom i posvuda oko nje. Izvođači nastupaju nadohvat svojih fanova i na Graffitima na Gradele moći ćete cijeli koncert provesti na pozornici. [...] Takva atmosfera nije opisiva, ona se mora doživjeti. Ove je godine upravo večernji program doživio najveći boom, a izvođači su redom, oduševljeni publikom, izjavljivali kako su im ovo najbolji nastupi do sada“ (Razumović Žmara 2019).

Odnos festivalskog programa i njegova prostora kod GNG-a jako je naglašen. Neke od navika korištenja prostora nastale su zbog tog odnosa tijekom godina. Jedna od njih odnosi se na pridržavanje službene satnice glazbenih nastupa koja se publici iskomunicira putem službene Facebook stranice. Iako bi određeni glazbeni nastup bio najavljen za određeni sat, određena odstupanja pri pridržavanju satnice bi se događala, ali ne zbog tehničkih ili inih problema već zbog praktičnih razloga. Drugog i trećeg festivalskog dana početak glazbenog programa uvjetuje čekanje da se prostor oko pozornice popuni. Organizator mi je rekao da je to nešto što se „više-manje očekuje“ i da je to „tako otkad smo u Bijeloj kući“. Razlozi čekanja leže prvo u tome što organizator želi da prostor izgleda reprezentativno pri početku od publike najposjećenijeg dijela programa i cilja na to da se u broju publike vidi napredak u odnosu na prošlogodišnje izdanje, što se naposljetku da vidjeti na službenim fotografijama festivala koje mogu služiti za usporedbu između dva festivala.

Glazbeni program je već godinama zgusnut u periodu između 21 sata navečer i 3 ili 4 sata ujutro. Tad se očekuje najveći broj ljudi i tada prostor bude najviše popunjen i najviše se

koristi. Ovoj strukturi satnice pristupilo se tijekom godina i pokazala se kao nešto na što sad i publika računa, barem po iskazu moje sugovornice:

„zna se da prije 10, 11 ne počinje ona prava stvar, možda čak i kasnije [...] ako se spremam za izaći vani a već je 9 i po ili 10, nije mi tolika panika jer znam da još stignem na najbolji dio“.

Zaključujem da se pridržavanjem određenih satnica tijekom godina (iako su satnice često uključivale i kašnjenja) stvorila određena navika korištenja prostora kod publike. Posjetitelji imaju iskustvo festivalskog pridržavanja satnica te shodno tome planiraju i organiziraju vlastito vrijeme. Prostor i njegova popunjenost i publika i njene navike kreiraju odnos koji se međusobno uvjetuje.

Prilog 9. Izvođač (u sredini slike) i publika tijekom jednog od nastupa zadnjeg festivalskog dana. Izvor:

<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401490106633061> (pristup 21. 9. 2019.)

Zadnjeg se festivalskog dana osjetno primjećivao povećani broj posjetitelja u odnosu na petak (čemu svjedoči i Prilog 9. Izvođač (u sredini slike) i publika tijekom jednog od nastupa zadnjeg festivalskog dana. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401490106633061> (pristup 21. 9. 2019.)), a pogotovo na nulti i prvi dan festivala. Budući da je bila subota, velik broj jednodnevnih posjetitelja u Bol je stigao već oko podneva, da bi u Bolu proveli što

duži vremenski period. Ljudi nisu dolazili samo iz Splita, već i iz Trogira, Kaštela, Makarske i dr. Tijekom dana posjetitelji su se odmarali od noći prije te je prevladavao usporeni ritam.

Na plaži ispod Bijele kuće je po mojoj procjeni konstantno bilo minimalno petnaestak ljudi. Budući da sam treći i četvrti dan već prepoznavao ljude koje nisam znao prije, primjetno je bilo da posjetitelje plaže čine većinom posjetitelji GNG-a, bili oni dio publike, izvođača ili volontera. Prilikom razgovora o plaži sa sugovornicima primijetio sam da se i za ovaj dio festivalskog prostora razvio određeni osjećaj mjesta koji se shvaća kao svojevrsna kulturna aktivnost (Basso 1996:83). Kulturna aktivnost bi u ovom slučaju bilo i već spomenuto natjecanje u skokovima u more koje se održavalo na plaži, ali i postavljanje i korištenje festivalskih memorabilija i rekvizita na prostoru plaže (na plaži je bilo nekoliko festivalskih zastava, dok je primjerice ženski dio publike sa sobom često nosio torbe s logotipom festivala). Plaža se gotovo doživljava kao privatni dio festivalskog prostornog repertoara – iako je dakako javna površina – a to temeljim na iskustvima s ovogodišnjeg promatranja sa sudjelovanjem.

Moja je namjera bila saznati kako određeni festivalski akteri doživljavaju i koriste prostor. Jedna od DJ-eva koja je više puta bila dio glazbenog programa tijekom festivala rekla mi je da preferira dnevni dio programa odnosno da joj više odgovara prostor Bijele kuće tijekom dana nego tijekom noći, kada, da ju citiram, „bude previše djece“. Dobna struktura publike joj je bitna i prosječnog posjetitelja GNG-a smatra premladim. Vrijeme u Bijeloj kući radije provodi tijekom dana nego tijekom noći, iako onda sama postaje dijelom glazbenih nastupa. Istina je da pogotovo pri noćnom programu prevladava mlađa publika u prosjeku stara između 18 i 23 godine (za usporedbu sugovornica je u trenutku razgovora imala navršених trideset godina). Naglasila je i da dobna struktura nije nešto što je specifično za festival već sam žanr moderne hip hop glazbe, što na temelju posjećivanja takvih događanja mogu potvrditi. Sugovornici se kod dnevnog programa sviđa što je „manja gužva“ i što je manje buke nego tijekom noći. Ona festival posjećuje već godinama te razlozi njenih izjava možda leže u tome što sama kaže da se „štufala“²⁶ te da radije „pušta ove mlađe da se tamo guraju“. Ona tijekom dana voli to što „na miru možeš leć, zapalit, popit nešto“. Na moj spomen povijesti Bijele kuće kaže da to zna „otprilike preko Boke i da se možda proda, možda ne [...] ali meni je to ono... GNG“. Mjesto održavanja festivala smatra se sinonimom festivala, što

²⁶ Dalmatinski regionalizam. Označava zasićenje nečim, gubitak volje (http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&id=d1ZmWhc%3D&keyword=%C5%A1tufati+se, pristup 25. 10. 2019.).

ide u prilog i pretpostavci da je GNG postao destinacija sama za sebe koja za sebe veže Bijelu kuću kao svoj prostor, ali i da se stvorio osjećaj mjesta između festivala i prostora.

Nakon službenog završetka festivala organizatorima i volonterima još ne predstoji vrijeme za upijanje dojmova, već prije svega rad koji ponovno karakterizira njihovo korištenje prostora. Zatvara se krug između društvene proizvodnje koja prethodi otvaranju festivala i one koja na red dođe kad se festival zatvara. Budući da je program gotov, sva oprema i sadržaji se trajno premještaju, i gotovo odmah nakon završetka glazbenog programa počinje se s čišćenjem Bijele kuće, koje s prekidima traje i tjedan dana nakon završetka festivala. Nakon zadnjeg nastupa gasi se razglas i poslije glazbe čuje se isključivo razgovor posjetitelja. Nagla promjena u decibelima stvara zanimljiv doživljaj. Koliko god brzo se prostor znao napuniti prije nekog nastupa, toliko brzo se sad isprazni. Sa svakom minutom odnos festivala i prostora sve više blijedi jer nedostatak publike to najviše dočarava. Iako festival više ne nudi program ili prodaju pića, u trenucima nakon završetka festivala i dalje mnogobrojni posjetitelji uglavnom se premještaju na plažu ispod Bijele kuće ili u lokacije u kojima su smješteni. Pogotovo plaža ispod Bijele kuće kao prostor koji ne ovisi toliko o programu kao Bijela kuća nudi mogućnost za nastavljjanje festivalskih praksi za publiku i nakon službenog završetka festivalskog programa.

Prilog 10. Prostor unutar Bijele kuće gdje se nalazila pozornica, koji su organizatori nakon završetka ovogodišnjeg festivala ogradili ogradom. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Najveći broj posjetitelja Bol napušta istog jutra kad festival završi, pogotovo oni koji su došli samo na jedan dan. Izvođači ovisno o vlastitim obvezama ostanu tijekom dijela nedjelje i

otputuju popodne ili navečer. Tijekom nedjelje unatoč napornom radu volontera i organizatora na raspremanju festivalske scenografije, atmosfera je i dalje bila iznimno pozitivna i čitav GNG tim je iz euforije što su uspjeli organizirati još jedan festival u međusobnim razgovorima išao prema nostalgiji što je festival već gotov. Nerijetko su neke od volonterki i pustile suzu, žaleći što moraju napustiti Bol, nove prijatelje i prijateljice koje su stekle i osnovnu školu koja im je preko tjedan dana bila kao drugi dom, što je potvrdila i koordinatorica volontera.

Volonteri koji su to radili i prije i tijekom festivala, sudjeluju i u čišćenju i raspremanju Bijele kuće nakon njegova završetka. Publika i većina izvođača ne prisustvuju fazama koje prethode programu festivala i onim koji nastupaju nakon njegova završetka. Tek je manji dio posjetitelja u popodnevnim satima nedjelje i dalje bio u Bolu. Većinom su to bili oni koji su u Bol došli ranije nego ostatak posjetitelja, iako ih je bila samo nekolicina. Neki od njih su spadali u višegodišnje posjetitelje, a drugi su u međuvremenu postali višegodišnji izvođači. Budući da se fizički najteži dio posla uspio dovršiti tijekom nedjelje, za večer je bilo planirano zajedničko druženje pored Bijele kuće. Budući da festivalska rasvjeta većinom više nije bila na raspolaganju, improviziralo se s onim što jest. Dio klupa ostavio se po strani za tu prigodu. I ja sam imao prigodu prisustvovati ovom druženju, u kojem su sudjelovali volonteri, organizatori, neki od posjetitelja koji su spadali u uži krug prijatelja organizatora i organizacijske ekipe, ali i neki od posjetitelja koji su se spontano pridružili nakon što su prethodna tri dana bili posjetitelji festivala.

Nakon što se u nedjelju druženje još odvijalo na području Bijele kuće, u ponedjeljak se premjestilo bliže centru mjesta, na jedan *mul*²⁷ uz more. Taj se sastanak svih koji su imali veze s festivalom, po izjavama volontera, a i po mom iskustvu, ponavlja već godinama dakle također predstavlja jednu od navika korištenja prostora. Činjenica da volonteri međusobno nastavljaju društveno oblikovati prostor nakon završetka festivala pokazuje da je stvoren odnos ne samo s Bijelom kućom već i s Bolom kao cjelinom u koju festivalski akteri upisuju svoje društvene interakcije, sjećanja i iskustva. Zadnjih dana festivala, a i nakon njegovog završetka i organizatori i volonteri u slobodnom razgovoru već daju prijedloge što bi se moglo uvesti sljedeće godine, uz napomenu da se gotovo podrazumijeva da volontirati žele i sljedećeg ljeta. Mišljenja sam da su volonteri, kako je vrijeme odmicalo, sve više dobivali dojam da je festival i nešto njihovo, a nerijetko su posjetiteljima koji se prema prostoru Bijele kuće nisu odnosili s poštovanjem za okoliš uz šalu dobacili da vreća za smeće ima dovoljno

²⁷ Mul je u Dalmaciji često korišten izraz za manje пристаниште za brodove, većinom one privatnih ribara i sl.

te da nije potrebno onečišćavati prostor, što na neki način dočarava i da se pravila ponašanja na festivalu koja su objavljena na Facebooku doživljavaju ozbiljno od strane volontera i da ih i oni žive za boravka u Bolu.

Sve do odlaska iz Bola plaža je i dalje služila kao jedno od važnijih mjesta za preostale volontere i posjetitelje. Svaka pauza i prilika za odmor koristile bi se za odlazak na kupanje. Budući da je plaža jedan od festivalskih prostora koji je bio unaprijed zadan i prisutan u obliku na koji festival nema velik utjecaj za razliku od Bijele kuće, nije postojala prepreka da prostor plaže i dalje bude značenjsko mjesto za posjetitelje i nakon završetka festivalskog programa. Stoga ne treba čuditi što se fokus društvenog oblikovanja premjestio iz Bijele kuće na druge prostore, a Bijela kuća se većinom samo čistila. Dakle na jednom mjestu se odvijala/nastavljala društvena transformacija (Bijela kuća), a na drugom oblikovanje (plaža). Za plažu ispod Bijele kuće ustalio se naziv „Plaža Bijela kuća“. Osim toga, i na Googleu se pojavljuje isti naziv. Naziv Bijela kuća za plažu ušao je u svakodnevnu naraciju festivalskih aktera, bilo da se radilo o organizatorima, izvođačima ili publici. Već i prošlih godina primijetio sam da se u festivalskom diskursu o plaži i o Bijeloj kući govori kao da se radi o nekakvoj gradskoj četvrti, pogotovo zato jer se u razgovoru često koriste izrazi kao npr. „na Bijeloj kući“, „na Bijeloj“ ili „ispod Bijele“. Dobio sam dojam da ta lokacija predstavlja centralnu dodirnu točku za posjetitelje festivala oko koje se organizira vrijeme i planira određeni dan. Posjetitelji konstantno gravitiraju lokaciji, bilo da se idu okupati na plaži ispod Bijele kuće, koriste obližnji *lounge* prostor ili sudjeluju u nekom od festivalskih sadržaja. Jedna sugovornica mi je tako rekla da joj je „super šta je plaža tako blizu zgrade“ i da „kad se na GNG-u kaže plaža, zna se na koju se misli, može bit samo jedna“. Plaža Bijela kuća se ustalila kao narativni konstrukt kod festivalskih posjetitelja, a na njenom primjeru korištenje prostora također dolazi do izražaja.

Različiti načini korištenja prostora prožimaju se kroz festival, kroz njegov program, satnicu i dr. Oni nisu homogeni, već se razlikuju. Razlikuju se ovisno o osobi o kojoj se radi i festivalskoj ulozi koju ta osoba ima, dobi, iskustvu koje osoba ima s festivalom i njegovim prostorom i duljinom boravka na festivalu. Prostor se koristi i prije festivala i nakon njega. Nakon festivala ga više koriste organizatori i graffitterski dio izvođača. Svi festivalski akteri zajedno sa svojim praksama tvore festival kao kulturu koja je zapravo proces. Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora prisutni su ne samo na prostoru Bijele kuće, već i u ostalim prostorima Bola što naglašava odnos festivala s mjestom u kojem se održava, iako je istovremeno sam festival postao destinacija. Korištenje festivalskog prostora ide „ruku pod

ruku“ s transformacijom prostora te sljedeće poglavlje zato predstavlja naglasak istraživačke problematike koja je načeta u ovom poglavlju i u kojoj će se dalje nastojati prikazati fizička transformacija prostora koja dakako u sebi ponovno krije i načine korištena zajedno s praksama aktera i ostale iskustveno i društvenim interakcijama uvjetovane komponente jednog festivala.

4.2. Transformacija Bijele kuće

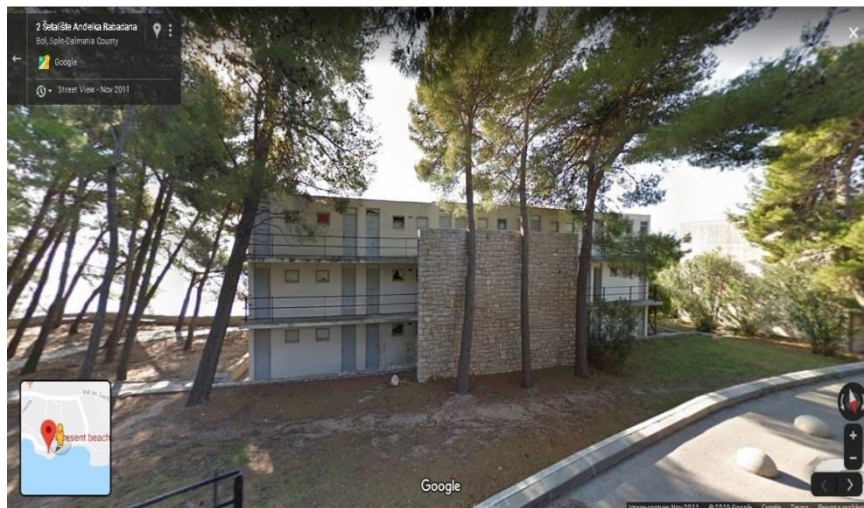
Za festivale se

„vjeruje da ne samo da rekreiraju značenja i situacije, već da i znatno transformiraju mjesta na način da prestaju isključivo predstavljati svakodnevna mjesta i postanu privremene okoline koje doprinose produkciji, procesuiranju i konzumaciji kulture, koje su koncentrirane unutar pojedinačnog vremena i prostora“ (Elkadi et al. 2011:8).

Iako se kroz prethodno potpoglavlje, pogotovo ako ga se usporedi s poglavljem o Bijeloj kući, njenoj povijesti i povijesnim fotografijama već djelomično vidi način na koji se prostor Bijele kuće transformira od strane festivala putem njegovih aktera, u ovom bih potpoglavlju htio prikazati i konkretne fizičke transformacije prostora i pokušati saznati u kojoj se mjeri isprepliću fizičke transformacije, društvena proizvodnja prostora i društveno oblikovanje. Transformacija se spominje i u internetskim člancima, od kojih neki naglašavaju da će se putem festivala „na par dana oživjeti iscrtana napuštena infrastruktura hotelskog kompleksa 'Bijela kuća““ (Urbanka 2015). U ovom potpoglavlju htio bih se stoga osvrnuti na neke od načina na koje se prostor Bijele kuće transformira ne samo tijekom festivalskih dana preko ljeta, već i na fizičku transformaciju prostora Bijele kuće danas u odnosu na vrijeme kad se festival u Bijeloj kući još nije održavao. Za analizu ću se prvenstveno služiti fotografijama prostora i kazivanjima sugovornika.

Za prikaz transformacije prostora poslužit će mi fotografije određenih dijelova Bijele kuće. Prvi primjer odnosi se na vanjske zidove paviljona koji se nalazi u blizini Bijele kuće i koji spadaju među glavna „platna“ za murale graffitera koji dođu na GNG. Do prvih fotografija koje ću koristiti došao sam putem Google karti odnosno *street view* opcije gdje korisnik ima mogućnost određeni prostor vidjeti u trodimenzionalnom obliku i panoramskim slikama. Prošao sam tako Šetalištem Anđelka Rabadana u Bolu, ulicom u kojoj se nalazi Bijela kuća i održava festival. Odmah sam primijetio da pri *street viewu* postoje dva datuma unutar kojih se može promatrati ulicu. Jedan se odnosio na prve snimke iz studenog 2011. godine, a drugi

na nove snimke iz svibnja ove godine. Fotografije iz 2011. godine – koje su nastale malo manje od godinu dana prije osnivanja GNG-a odnosno gotovo tri godine prije preseljenja festivala u Bijelu kuću – korisne su za usporedbu sadašnjeg izgleda prostora i izgleda prostora Bijele kuće prije nego se u njoj počeo organizirati festival. Na sljedeće dvije fotografije (prilog 11 i prilog 12) vidi se jedna strana paviljonskog zida kraj Bijele kuće u studenom 2011. godine i isti zid neposredno nakon završetka ovogodišnjeg festivala:

Prilog 11. Zid istočnog paviljona okrenut prema cesti koja vodi prema Bijeloj kući. Stanje iz studenog 2011. godine. Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 12. Mural na zidu istočnog paviljona. Izgled nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Prostor je promijenjen do te mjere da se vrata i prozori više ne prepoznaju. Arhitektonski je to i dalje isti prostor, no on estetski i dekoracijski šalje dvije potpuno različite poruke i kod

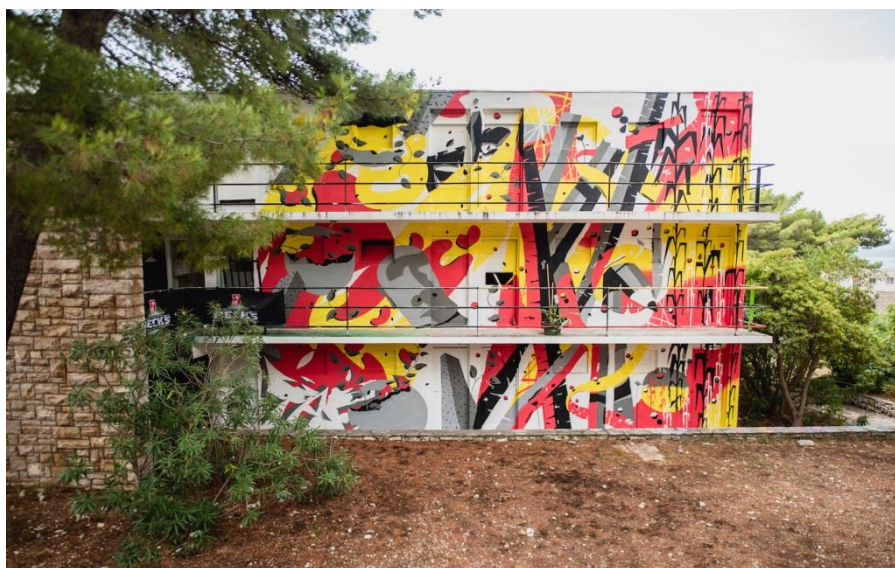
promatrača kreira dva različita imaginarija. Na prvoj fotografiji paviljon odaje jedan poprilično pragmatičan dojam. Čini se da je taj prostor tu radi svrhe zbog koje je izgrađen i ništa više. Druga fotografija mijenja priču i funkcija prostora (koja dakako nije postojala ni u 2011. godini) potpuno gubi primat, već prostor postaje isključivo podloga za umjetničko djelo. Imaginarij koji kreira druga fotografija za razliku od prve je kreativan, šaren i ostavlja dojam kao da osim trenutnog motiva na tom zidu može biti bilo što što si graffiteri zamisle. Festival je stvorio novi odnos sa starim prostorom. Ispunio ga je značenjem putem umjetničke izvedbe i kreirao mjesto koje umjetnici kontinuirano mogu koristiti.

Sljedeće dvije fotografije prikazuju drugi dio istog zida paviljona koji odvaja samostojeći kameni zid koji se nalazi ispred paviljona 2011. godine i nakon završetka ovogodišnjeg izdanja festivala.

Prilog 13. Druga strana vanjskog zida istočnog paviljona. Stanje iz studenog 2011. godine.

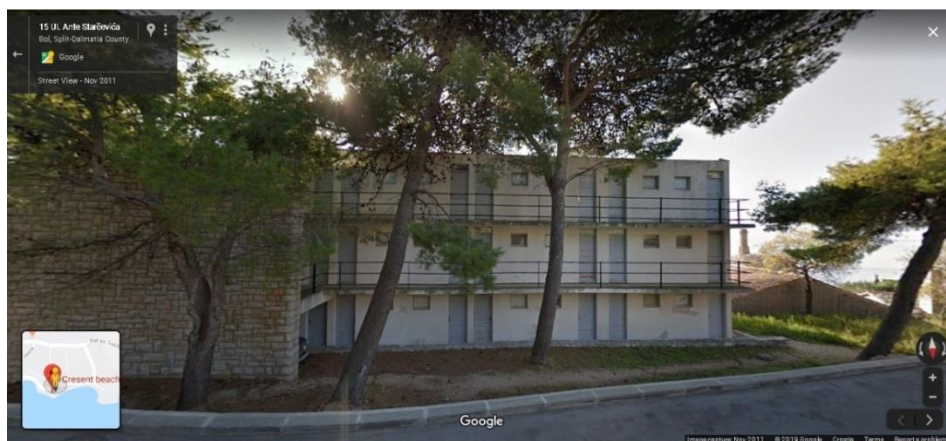
Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 14. Druga strana vanjskog zida istočnog paviljona. Izgled nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Na fotografiji iz 2011. može se primijetiti loše stanje vrata od kojih su neka i razbijena, kao i hrđa na pojedinim mjestima. Na novijoj fotografiji vizualno se ponovno gube stara obilježja paviljona, vrata i prozori vide se samo izbliza, a umjetnički motiv murala s jedne strane zida nastavlja se i na drugoj te se vide i pojedina sponzorska obilježja festivala koja su tu samo za trajanja festivala. Boje su kod drugog murala slične kao i kod prvog. Iako su dva dijela paviljona odnosno dva murala odvojena kamenim zidom osjećaj kontinuiteta između dva umjetnička djela svejedno je prisutan.

Dijakronijski prikaz završavam prikazom zida sljedećeg paviljona koji se nalazi uz istu cestu koja u smjeru zapada vodi prema centru mjesta. Vanjski izgled koji se vidi na fotografiji iz 2011. godine isti je kao kod prošlog paviljona, građevina ne izgleda održavano i nema ni znaka graffitima ili sl.

Prilog 15. Izgled vanjskog zida najzapadnijeg od tri paviljona okrenutog prema cesti za Bijelu kuću. Stanje iz studenog 2011. godine. Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 16. Mural na vanjskom zidu najzapadnijeg od tri paviljona okrenut prema cesti koja vodi do Bijele kuće, nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Svi paviljonski zidovi prikazani na prethodnim fotografijama se u pravilu iznova prebojaju svake godine. Graffiteri prije početka festivala prvo okreće zid gdje se nalazio stari mural te zatim počnu s radom na novom muralu. Isti proces se onda ponovi sljedeće godine. Organizator mi je rekao da je to programska „strategija kako ne bi došlo do neke monotonije“ i da „to njima [graffiterima] nije problem jer sami žele svakog lita probat nešto novo“. Festival putem njih svoj trag trajno ostavi na prostoru, jer jedan mural samo zamijeni drugi. Taj proces traje već pet godina, otkad se festival služi prostorom Bijele kuće. Velika razlika između izgleda paviljona prije dolaska festivala na prostor i njihovog izgleda danas rezultat je utjecaja festivala i njegovih izvođača. Organizatori su prostor zatekli u stanju u kojem se i

trenutno nalazi i društveno su proizveli novi prostor te ga graffiteri kontinuirano društveno i oblikuju.

Fizička transformacija prostora odvija se u nekoliko faza od strane različitih festivalskih aktera. Prije početka festivala kreiranje festivalske scenografije predstavlja početak transformacije prostora. Za tu su transformaciju zaslužni organizatori. Priprema i čišćenje zapuštenog prostora Bijele kuće fizički je najzahtjevniji dio posla koji prethodi svakom novom festivalskom izdanju. Ta faza predstavlja početak fizičke transformacije prostora Bijele kuće i „fizičkog stvaranja materijalnog okruženja“ (Low 2006:92) odnosno društvene proizvodnje tog prostora. Tog je mišljenja i koordinatorica volontera Zrinka Bačić. Ona, kao i svi volonteri (s kojima su se prvi sastanci odradili otprilike mjesec dana prije početka festivala u Zagrebu, da bi volonteri dobili dojam onog što ih očekuje) u Bol su ove godine stigli otprilike četiri ili pet dana prije početka festivala. Budući da o Bijeloj kući u vremenu između dva izdanja GNG-a nitko ne brine, volontere i organizatore svakog ljeta dočeka to da prostor moraju praktički nanovo čistiti i učiniti adekvatnim i sigurnim za festival i njegove posjetitelje. Radovi su ove godine počeli čim se okupio veći broj volontera, što je bilo u petak i subotu, 19. i 20. srpnja.

Organizator prostor gdje se održavaju glazbeni nastupi, odnosno dio Bijele kuće gdje se montira pozornice i uredi *backstage*, nakon svakog festivala zatvori čeličnom ogradom i čavlima, da bi na taj način u nekoj mjeri očuvao unutarnji prostor od daljnjeg devastiranja i olakšao posao koji sljedeće godine čeka njega i volontere. Fizički najzahtjevniji dio pripreme festivalskog prostora odnosno Bijele kuće odnosi se na uređivanje festivalskog šanka, dopremanje i nošenje većeg broja hladnjaka, točionika i slične opreme, kao i klupa za posjetitelje, stolica, ležaljki i ograde koja se postavlja na području gdje završavaju paviljoni koji pripadaju Bijeloj kući. Jedan dio volontera bavi se zadacima kao što su donošenje skela za graffitere koji oslikavaju zidove, donošenje sanitarnih toaletnih kabina, klupa za posjetitelje ili štandova na kojima će se prodavati promotivni materijal festivala ili primjerice odvijati neki od promotivnih programa nekog od sponzora festivala. Drugi dio je među ostalim zadužen za dekoraciju prostora – šarene ukrase i ornamente koji se vješaju po stablima borova, festivalske plakate i zastave, sponzorske promotivne materijale, putokaze za partnerske festivale, rasvjetu u raznim bojama i sl. Sve navedeno, zajedno s mnogo odnesenih vreća za smeće punih opušaka i predmeta koji su odraz generalne zapuštenosti Bijele kuće, volonteri odrade u danima prije početka festivalskog programa da bi Bijela kuća kada pristignu posjetitelji izgledala onako kao što izgleda na Prilog 17. Glavni festivalski prostor

za vrijeme „nultog“ dana. Izvor:
<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2394552563993482/2394557990659606> (pristup 24. 10. 2019.). Nultog festivalskog dana prostor Bijele kuće već je očišćen i dekoriran odnosno spreman za festivalski program i publiku.

Prilog 17. Glavni festivalski prostor za vrijeme „nultog“ dana. Izvor:

<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2394552563993482/2394557990659606> (pristup 24. 10. 2019.)

Kad sam ja ove godine došao u Bol, u četvrtak, na prvi festivalski dan, posao i dalje nije bio gotov budući da uvijek nešto iskrсне, kao što su mi rekli organizator i neki od volontera. Dosta toga se odradi u hodu, nakon što festival već službeno počne. Iako su tog četvrtka oko 12 sati bili spremni i šank i ležaljke u *lounge* prostoru, radilo se na pripremi prostora za nastupe. Volonteri su u grupama donosili dijelove pozornice, zvučnike, pojačala, razglas i naizgled kilometre kabela u djelomično zatvoreni dio Bijele kuće gdje se odvijaju glazbeni nastupi i DJ program.

Uz usporedbu fotografija iz vremena kad festival nije postojao s vremenom otkad festival postoji, fokusirao sam se i na usporedbe zabilježene tijekom ovogodišnjeg festivala, gdje sam promatrao transformaciju unutar nekoliko dana. Na sljedeće dvije fotografije nalazi se otprilike isti prostor unutar kompleksa Bijele kuće. Radi se o zemljanoj površini između stabala borova i popločane staze koja od obližnjih paviljona vodi prema glavnoj zgradi. Prva fotografija prikazuje taj prostor 29. srpnja, malo više od 24 sata nakon službenog završetka festivala. Prilog 19, s druge strane, isti prostor prikazuje za vrijeme prvog festivalskog dana. Iako je na festivalskoj fotografiji noć, zbog čega ukrasi i svjetlo pogotovo dolaze do izražaja,

sam prostor Bijele kuće odaje dojam novostvorene funkcionalnosti. Osim prve očite razlike koja se odnosi na broj ljudi u prostoru, primjetna je i razlika u dekoracijama i osvjetljenju koji su obilježje festivala.

Prilog 18. Prostor uz glavnu zgradu Bijele kuće dan nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 19. Festivalski prostor uz glavnu zgradu Bijele kuće tijekom prvog festivalskog dana/večeri, 26. srpnja 2019. Izvor:

<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2394552563993482/2394563597325712> (pristup 24. 10. 2019.)

Prilog 20 i Prilog 21 prikazuju glavni prostor Bijele kuće koji služi za noćne glazbene nastupe. To je dio programa koji već godinama privlači najveći broj publike, što se dalo vidjeti i na nekim prijašnjim fotografijama u ovom radu. Prilog 21 snimljen je u noći sa subote na nedjelju, tijekom zadnje festivalske večeri, za vrijeme nastupa jedne od hip hop

grupa. Osim što je teza o „festivalu bez pozornice“ ponovno vidljiva, budući da se izvođač (u žutim hlačama po sredini fotografije) nalazi između publike, prostor je ispunjen mnogobrojnim posjetiteljima i fanovima, što pojačava kontrast u odnosu na Prilog 20. Tu sam fotografiju snimio 29. srpnja, jedan dan nakon završetka festivala. Vidi se pozornica koja je rastavljena i čeka odvoz. Isto tako je s prolaza koji je vodio u *backstage* prostor maknuta GNG zastava koja je služila kao zastor. Stolovi u desnom kutu fotografije izneseni su iz *backstagea*. Na stropu prostorije vidljiv je manjak rasvjete, a na stupu oštećena žbuka i instalacije koje se nalaze uz njega. Ti detalji u masi posjetitelja nisu vidljivi niti se na njih obraća pažnja, no kad se prostor isprazni, pogled automatski seže prema tim segmentima prostora. Vidljivi su i graffiti kojih inače nema mnogo u unutarnjem prostoru Bijele kuće, barem ne onih naslikanih za vrijeme festivala.

Prilog 20. Unutrašnji prostor Bijele kuće gdje se odvijaju nastupi fotografiran jedan dan nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 21. Publika i izvođač za vrijeme nastupa unutar Bijele kuće u noći s 27. na 28. srpnja.

Izvor:

<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401482286633843/> (pristup 13. 11. 2019.)

Nakon unutarnjeg prostora Bijele kuće prikazat ću vanjski odnosno glavni plato koji se nalazi pored prostora gdje se nalazi pozornica s prošlih fotografija. Taj prostor predstavlja centralni tranzitni prostor festivala gdje svatko tko ide u *lounge* prostor, na plažu ili s plaže mora proći. Prilog 22 prikazuje breakdance natjecanje s velikim brojem posjetitelja. Ono se održalo u subotu, posljednjeg festivalskog dana i gotovo je u potpunosti ispunilo prostor. Prilog 23 prikazuje isti prostor u ponedjeljak, 29. srpnja, dva dana nakon natjecanja. Razlika pri izgledu prostora je velika. Slično kao i na fotografiji iz unutrašnjosti Bijele kuće, prostor za vrijeme programa doima se većim nego što to je. Od ukrasa ostali su samo obojeni potporni stupovi zgrade, dok ostatak koji je vidljiv na fotografiji ne ukazuje na nekakvu funkcionalnost ili festivalsku aktivnost ovog prostora.

Prilog 22. Pun plato Bijele kuće za vrijeme breakdance natjecanja trećeg festivalskog dana, 27. srpnja. Izvor:

<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401474436634628> (pristup 24. 10. 2019.)

Prilog 23. Glavni plato Bijele kuće nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

28. srpnja ujutro festival je službeno završio i nakon kratkog odmora nastavio se rad na raspremanju samog festivala. Micali su se svi ukrasi, natpisi, žarulje, ležaljke, putokazi i slično. Osim tih sitnijih radova, fizički najteži dio odnosio se na odvoz hladnjaka za piće, točionika i velikog broja pivskih bačvi. Imao sam priliku sudjelovati u tom poslu i svjedočio da nije samo fizički zahtjevan već zahtijeva i određenu količinu vremena. Radovi su tijekom te nedjelje bili intenzivni. Istog je mišljenja bio i jedan od volontera koji je po prvi put nakon preko deset dana boravka u Bolu počeo govoriti da „ne može više“. Umor na licima svih

prisutnih postao je vidljiv. Prikaz čišćenja Bijele kuće nakon završetka festivala može se vidjeti i na jednom javnom videu²⁸ koji je objavljen trećeg kolovoza 2017., nekoliko dana nakon završetka šestog izdanja festivala. Na videu koji je objavljen na službenoj Facebook stranici festivala vide se volonteri koji metu pod i prostor oko borove šume, odvajaju staklo, kupe ostavljene pивske boce, ali i neki od izvođača koji umjesto da zidove koje će koristiti za svoje graffite kreće pred početak sljedećeg festivalskog izdanja, to rade nakon završetka aktualnog. Tijekom nedjelje raspemila se velika većina teže opreme: klupe, ograde, pozornica itd. Ono što se nije odnijelo s festivalske lokacije ostavilo se po strani za organizirane prijevoznike koji su za to bili zaduženi.

Iz analize fizičke transformacije prostora Bijele kuće putem uspoređenih fotografija zaključujem da je u određenim dijelovima prostora fizička transformacija manje očita, a u drugima više. Usto, program određen od strane organizatora uvjetuje koji će se prostor transformirati više, a koji manje, tako murali sami po sebi podrazumijevaju veću fizičku transformaciju. Pri fizičkoj transformaciji prostora treba naglasiti tko ju izvršava. Što se tiče paviljona oko Bijele kuće odnosno paviljonskih zidova, to su izvođači odnosno graffiteri. Transformacija koju vrše je iznimno očita. Usporedimo li izgled paviljonskih zidova u 2011. godini jasno je da se on drastično razlikuje od izgleda koji poprima umjetničkim djelovanjem izvođača GNG-a. Što se tiče prostora same Bijele kuće, gdje je izražen glazbeni i zabavni program, organizatori su ti koji su prostor fizički transformirali, odnosno oni su izvršili društvenu proizvodnju na raznim prostorima Bijele kuće. Društvena proizvodnja se među ostalim dogodila na prostoru gdje se izvode glazbeni nastupi, očit primjer toga je što pozornice inače uopće nema. Organizatori (među koje računam i volontere) od praznog, napuštenog i prljavog prostora čine mjesto. Mjesto izvedbe, nastupa, predstavljanja glazbenih izvođača. Izvođači i publika naposljetku to mjesto ispune svojim praksama i društveno ga oblikuju. Razlika između vrste izvođenja (mural u odnosu na glazbeni nastup) preodređuje na kojem će prostoru fizička transformacija biti vidljivije manifestirana.

Budući da je crtanje graffita samo po sebi fizička transformacija neke površine, ta činjenica ne iznenađuje. Sama umjetnost jednih izvođača (graffiti odnosno murali) u odnosu na druge (glazbeni nastup) zahtijeva drugačije prostorne pretpostavke. Svaka skupina izvođača ima poseban odnos s prostorom. Kod graffitera on traje duže, nerijetko počne prije službenog početka festivala i traje dok festival ne završi. Ako bi se reklo da odnos s prostorom, kao i

²⁸ Video je naslovljen „GNG Cleaning Day odnosno dan čišćenja“ (<https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/videos/1426311270817621/>, pristup 22. 9. 2019.).

društveno oblikovanje prostora ovise o upisivanju značenja u prostor, onda to upisivanje značenja (isključivo u ulozi izvođača) kod glazbenika traje između pola sata do sat vremena. Graffiter s druge strane značenje upisuje nekoliko dana. Ne samo to, graffiteri imaju dugotrajni zapis svojih izvedbi, tako što će određeni mural na istom mjestu ostati minimalno godinu dana do sljedećeg izdanja festivala. Sam festival na taj način, putem svojih izvođača ostavlja trajni trag na prostoru koji koristi.

No, iako glazbenici imaju kraći vremenski okvir za svoje izvedbe odnosno potreban im je kraći vremenski okvir, njihovo upisivanje značenja ne prestaje završetkom nastupa. Tako mi je jedan od izvođača pojasnio: „smatram u biti tih sat vremena ili kusur dok odradimo nastup, nakon toga sam isto tu došao kao i drugi ljudi cugat, zezat se, pričat s ljudima [...] ipak smo tu svi već godinama tak da se više osjećam kao obični posjetitelj festivala nego sad tu kao 'ej, ja sam ovaj iz ove grupe s plakata“. Izvođač nastavlja sa svojim uobičajenim festivalskim praksama nakon svog nastupa te se zbog svog dugogodišnjeg posjećivanja festivala više smatra dijelom publike nego izvođačem. U smijehu je dodao da se „kao izvođač najviše osjećam jer mogu uć u backstage i natočit si kaj hoću“. Na moje potpitanje igra li izgled i oblik festivalskog prostora ulogu, sugovornik mi je rekao da „bi sigurno bilo drugačije da su tu neke ograde tipa kao na nekim drugim festivalima, InMusic-u ili [...] da su to neki ogromni prostori. Mislim, ima sad ograda nešto dole, ali i dalje je to kao neki dnevni boravak di se slobodno krećeš“. Festivalsko iskustvo je dakle uvjetovano zadanim prostorom, ali i prostorom kakvim ga proizvodi festival. Još jedna stvar izlazi na vidjelo, a to je činjenica da i manjak fizičke transformacije ima svoje (za publiku pozitivne) posljedice. Slaba ograđenost festivalskog prostora posjetiteljima daje dojam otvorenosti i slobode. Organizator se na tu činjenicu također osvrnuo kad je naglasio: „ne mogu ja sad tu odjednom naplaćivat upade i ljudima zabranjivat da uđu [...] Ljudi znaju šta je GNG i šta je Bijela kuća, zato i dolaze“.

Pretjerane intervencije u sam prostor mogle bi utjecati na to da festival izgubi dio svoje esencije, onoga zbog čega privlači posjetitelje, a organizator je toga svjestan. Još jedna razlika između usporedbi fotografija murala i glazbenih nastupa s praznim prostorom jest to što je kod glazbenih nastupa fizička transformacija manje bitna odnosno ona nije ono što kreira značenje. Pogotovo pri fotografijama s nastupa, gdje se vidi mnogobrojna publika zajedno s izvođačem u sredini te interakcija gdje se brišu granice između festivalskih aktera, društveno oblikovanje izlazi na vidjelo. Setha M. Low društveno oblikovanje smatra „stvarnom transformacijom prostora – ljudskim društvenim razmjenama, sjećanjima, predodžbama [...] u prizore i radnje koji nose simboličko značenje“ (Low 2006:92). Prilog 21

prikazuje upravo to: društvenu razmjenu između izvođača i publike u festivalskom prostoru. Stoga smatram da je kod festivala bitna sama transformacija, bila ona fizička ili značenjska.

Transformaciju prostora od strane festivala nisam uvidio isključivo putem usporedbe starijih i novijih fotografija, već i putem kazivanja sugovornika i usputnih razgovora s posjetiteljima festivala. Pritom sam primijetio određene točke koje se pojavljuju u različitim kazivanjima. Jedna od njih je vlastiti stav prema transformaciji prostora od strane festivala. Glavni organizator Marko Boko tako transformaciju vidi na sljedeći način:

„To je prostor koji tu stoji napušten, devastiran i dalje. Mi dođemo, očistimo ga, osvijetlimo ga, operemo ga, zašarenimo ga s novim muralima i slično. Dakle dajemo život toj napuštenoj infrastrukturi i brinemo se za njeno održavanje. To je *de facto* tako. [...] Tako da je to *statement* definitivno. To je 'šaka u oko' u Bolu i ja znam da ću izgubiti lokaciju ako se to uredi, ali ja bi da se to uredi. Dakle, to je više dobro. [...] Bol kao takav ne bi trebao imati to.“

Boko navodi načine na koje po njemu organizacija festivala transformira Bijelu kuću. Kako sam kaže, GNG kolektiv tom prostoru „daje život“. Istovremeno mu iz lokalpatriotskih razloga smeta što se u Bolu, tako blizu centra mjesta, može svjedočiti takvoj građevini u tako ruševnom stanju. Po cijenu gubitka vlastitog festivala odnosno lokacije koja se s njim danas poistovjećuje htio bi da Bijela kuća bude obnovljena i iskorištena.

Njegove se izjave uvelike poklapaju i s mišljenjem Ivane Bošković Ivičić, ravnateljice Centra za kulturu:

„Mislim [...] Svatko sređuje svoje apartmane. Bol je kao nekakva hit destinacija, kako se koristi ta grozna riječ [smijeh] [...] Onda ti je stvarno nekako šaka u oko nešto što je tako veliko, na dobrom mjestu [...] Ispada...eto.“

U nastavku je na moj komentar kako je možda kontradiktorno to što se na takvoj lokaciji u takvom mjestu ne nalazi hotel od 5 zvjezdica već grafičarski festival rekla da joj se upravo to i sviđa i da joj je drago. Iako je prostor transformiran od strane festivala i učinjen donekle funkcionalnim, ne može se ignorirati činjenica da je to prije svega ruševina koju se treba osposobiti, jer Bolu to treba. Unatoč tome, ravnateljica kaže da joj je neugodno priznati da joj se „ne žuri da se ona [Bijela kuća] sredi“. Smatra da ne mora sve biti savršeno uređeno, iako je svjesna da će se to dogoditi. Istovremeno se boji da, kad se jednog dana Bijela kuća obnovi ili dobije novu funkciju, „to neće bit nešto toplo i lijepo i dobro“, na što se nadovezala

rekavši: „Tako da, ovaj jedan suživot jedne modernije i urbane kulture i jedne ruševine u jednoj krasnoj, kulturno-zabavnoj alternativni je zapravo, za mene, predivan spoj“.

Za transformaciju prostora važan je njezin početak, odnosno trenutak u kojem se ta transformacija počinjala manifestirati i u kojem se počeo stvarati odnos između festivala i prostora. Bilo je to 2014. godine, za vrijeme trećeg izdanja festivala, kad su vremenske neprilike²⁹ organizatore natjerale na impulzivnu odluku:

„Doslovno sam došao s pajserima, željeznim. Ja i još netko. I doslovno digli to sve. Otvorili vrata. Rekli 'O.K., idemo sa šankovima gore, idemo s cijelim festivalom gore'. [...] Komunalci su mi dovukli struju. [...] I mi smo uletili unutra i skužili O.K. to je to. [...] I onda smo rekli, GNG ostaje na Bijeloj.“

Festival od te godine nije napustio Bijelu kuću i postepeno ju je nastavljao transformirati mnogim muralima i grafitima – o čemu svjedoče i usporedbe fotografija iz prvog dijela poglavlja – ali i prisutnošću svojih volontera i posjetitelja koji su uz umjetnike zaslužni za novu funkcionalnost ovog prostora.

Kao još jednu točku analize koja je rezultirala iz mojih istraživanja primijetio sam i pitanje budućnosti Bijele kuće i GNG-a. Glavni organizator ima svoje viđenje međudnosa festivala i prostora, transformacije prostora i budućnosti koja je neizvjesna:

„Nekoliko je festivala koji su vezani uz svoju lokaciju, tipa Ferragosto, dakle njihovo jezero. To je to i to je priča cijela. [...] To je, ono, idemo na Orahovačko jezero i to se zna da je Ferragosto jezero. Ultra nije Poljud. Ultra je, vidimo sad, stari Hajdukov³⁰. Terraneo je bio tamo, pa je, ne znam, išao dalje. [...] Seaspash više nije tvrđava, iako je povezan, ali oni su morali prelomit pa sad na Martinsku ide. Outlook i Dimensions isto idu. [...] A meni je lokacija priča. [...] Ljudi znaju što je Bijela kuća. [...] To je...lokacija je sve, nama. I GNG bez te lokacije ne bi više bio GNG. [...] Lokacija je čar. [...] Ljudi koji dolaze sad na festival, mlade generacije iz Bola Bijelu kuću poistovjećuju s GNG isključivo. [...] To je transformacija svijesti. Ljudi izvan Bola kad dolaze na GNG, njima je Bijela kuća GNG.“

²⁹ Krajem srpnja te 2014. godine na području Bola bilo je mnogo kiše i nevremena, što je organizatore festivala natjeralo da umjesto Fabrike koja je bila na otvorenom pronađu alternativni prostor, koji je zatvoren i štiti od vremenskih neprilika.

³⁰ Sugovornik se referira na stari stadion HNK Hajduk, tzv. Stari Plac (<https://hajduk.hr/povijest/stari-plac>, pristup 23. 10. 2019.), iako je nova lokacija Ultra festivala zapravo stadion Park Mladeži (<https://slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split/clanak/id/610606/završen-sastanak-u-banovini-ultra-definitivno-seli-na-park-mladezi-popularni-festival-elektronske-glazbe-iduće-cetiri-godine-na-novoj-lokaciji>, pristup 23. 10. 2019.), stadion RNK Split.

Iz citata se da iščitati da organizator želi naglasiti nešto po čemu se njegov festival razlikuje od nekih drugih koje navodi, a to je svojevrsna lojalnost prema jednoj festivalskoj lokaciji. Za Boku GNG jest Bijela kuća, a Bijela kuća je GNG. On smatra da isto misle i posjetitelji festivala. Nakon što se trenutno neizvjestan i neriješen pravno-imovinski status Bijele kuće jednog dana, kad god to bilo, konačno riješi, festival kako danas izgleda postaje upitan, zajedno s njegovom budućnošću u Bolu ili izvan njega. Bol kao prostor festivala, uključujući i Bijelu kuću, za organizatora predstavlja kombinaciju svega onoga što mu je za festival i njegovu budućnost i razvoj potrebno:

„festival je vezan uz Bol, ne toliko uz Bijelu kuću. Da ja nađem adekvatnu lokaciju u Bolu, da mi može ponuditi plažu, *lounge*, površine za slikanje, a takve površine nema u Bolu. Zato sam ja tamo, jer na istom mjestu mogu crtati, imati *lounge*, imati plažu, imati hlad, imati izoliranost koliko-toliko od mještana, u smislu buke, ne dolaska. To je to. Ja takvu lokaciju nemam. Meni je to glupo onda prebacivati izvan Bola“.

Iz istih razloga on smatra da GNG bez Bijele kuće ili izvan Bola nema smisla odnosno da festival nema budućnost mimo Bijele kuće kao svog prostora:

„Jer to, kad ode [kad Bijela kuća više ne bude dostupna za korištenje], to je to. Što se mene tiče. To se dole inače neće održavati. Ja sumnjam da ću festival seliti van Bola. Ja to nemam di raditi. Takav dir... To je stvarno vezano uz lokaciju. Meni je program vezan uz lokaciju [...]. On je logistički, programski i kroz odnos s mještanima uvjetovan.“

Ravnateljica Centra za kulturu Ivana Bošković Ivičić ne dijeli isto mišljenje glede budućnosti festivala i ovisnosti o trenutnoj lokaciji, iako također smatra da je GNG postao dio kulturne i turističke ponude mjesta i da se treba potruditi da GNG ostane dio Bola. Iako je svjesna da obnova Bijele kuće znači i kraj GNG-a na toj lokaciji („Ako se ona bude rušila, gradila, sigurno nije prigodno mjesto za festival“), svejedno smatra „da i ako istekne vrijeme, da će se naći nešto. Jednostavno, moj mozak tako razmišlja, da ćemo nešto smisliti. [...] U Bolu. Moramo to zadržati u Bolu. Kao događaj, svakako“. Nadalje naglašava da podrška festivalu za razliku od vremena njegovih početaka danas ne dolazi samo od nje odnosno od strane Centra za kulturu, već i od ostatka Općine, što ima utjecaja na budućnost festivala. Interesantan je oprečan stav organizatora i predstavnice kulturne politike Općine u vezi budućnosti ovog festivala.

Organizator stoji pri svom stavu i festival želi organizirati onoliko koliko to u Bijeloj kući bude moguće i smatra da nakon toga festivala vjerojatno više neće biti. Organizator mi je i sam u razgovoru rekao da „ako bi do desetog [izdanja festivala] dogurao, super“. Dakle, bio bi zadovoljan da s 2021. godinom priča bude zaključena. Simbolike jubilarnog desetog izdanja dotaknuo se i u članku iz *Slobodne Dalmacije* gdje je, osvrćući se na reakcije mještana rekao: „To tako treba bit, to je prolazna stvar, međutim, mi imamo sve dokumentirano. Meni je cilj da, ako dođemo do 10. izdanja festivala, pokušamo tiskati neku brošuricu, ništa pretenciozno, gdje će se vidjeti naš rast u organizacijskom aspektu i kako su se naši umjetnici razvijali stilski kroz sve te godine...“ (Leskur 2019). Iako u članku ne spominje kraj festivala, očito je da već sad ima ideje kako bi deseto izdanje moglo izgledati i da ako već bude posljednje, ono bude obilježeno na pravi način.

Vezano uz budućnost festivala tijekom istraživanja sam primijetio da se poistovjećivanje festivala s destinacijom odnosno razvoj festivala u samostalnu destinaciju također može koristiti kao analitička točka pri istraživanju transformacije prostora. O tome svjedoči i kazivanje prijateljice koja je treći put posjetila festival i s kojom sam putovao na ovogodišnje izdanje festivala:

„GNG je meni Bijela kuća. Otkad znam za festival, znam da je u toj nekoj srušenoj zgradi. Kad sam prvi put došla, skužila sam da je Bijela kuća i da nekako jedno ne može zamisliti bez drugoga [...] Ako to se stvarno proda...šta ja znam, ne znam da bi oni to stavili da i dalje ima smisla, bar ja tako mislim. [...] Meni je Bol GNG, ne bi vjerojatno tu nikad došla da nema festivala, možda tu i tamo, ali ne baš sad već tri godine zaredom“.

Kazivanje sugovornice, pogotovo drugi dio, ide u prilog teoriji „da je sam festival postao destinacija, a ne samo atrakcija neke destinacije“ (Andersen et al. 2003:12 prema Kelemen 2012:316). Festival nije samo dio turističke ponude Bole kao destinacije, već sami razlog dolaska u Bol, barem za ovu sugovornicu. Kad sam razmislio o vlastitoj perspektivi, shvatio sam da bih mogao reći istu stvar. Bol sam posjetio jednom kao dijete, ali se do prvog posjeta festivalu u Bol nisam vratio. Festival i destinacija su i meni postali sinonimi, što također potvrđuje i tezu glavnog organizatora iz njegovog posljednjeg citata i svjedoči o generalnoj transformaciji i prostora i festivala.

Budući da transformacija prostora, bila ona zbog festivalskih aktivnosti, nemara vlasnika ili zuba vremena, automatski može promijeniti i percepciju festivala, percepciji želim posvetiti

nekoliko odlomaka unutar ovog potpoglavlja. Festivali „mogu pomoći da se iskustva grada ponovo mapiraju i iznova oblikuju“ (Simić 2011:225). Iskustva se mogu stvarati i kroz percepcije onog što čini grad, bile to građevine, ljudi, festivali i dr.

Ravnateljica Centra za kulturu Ivana Bošković Ivičić Bijelu kući vidi „kao sjedište graffita [festivala], određeni zaostatak iz prošlosti, povezivanje sa supkulturom i toplo sjećanje na nedovršenost“. Prva sjećanja koja povezuje s Bijelom kućom su vezana za razdoblje dok je išla u srednju školu. Evocirala je i sjećanja iz obitelji: „Po pričanju i mame moje to je bio krasan hotel na krasnom mjestu, krasne one terase, plaža odma dole, to je bio, ono, ponos Bola. Jedna posebna priča.“ i pretpostavila osjećaje koje starije generacije gaje prema tom prostoru: „Sigurno oni osjećaju drugu jednu vrstu tuge kad prolaze kraj toga ako znaju da je to bilo nešto“, „čak više se ljudi... kad ih veže za najljepše godine mladosti, plesova, vjenčanja i fešti, možda su na to još osjetljiviji“.

Sudeći po netom iznešenim kazivanjima vlastiti interesi i navike imaju utjecaj na percepciju nekog prostora. Ravnateljica je bila vezana za obližnji samostan, kroz posao, prijateljstvo i pjevanje u zboru i stoga joj je Bijela kuća predstavljala nešto što je „na putu prema samostanu“, više nego velebnu građevinu i hotel, makar napominje da se sjeća lijepo recepcije i vjenčanja kojem je prisustvovala unutar glavne zgrade Bijele kuće. Nju Bijela kuća „najviše asocira na rat“, kad se družila s izbjeglim bogoslovima iz Sarajeva. Osim svoje perspektive izjavila je i svoje pretpostavke u vezi percepcije Bijele kuće od strane volontera, jednom kad u Bijeloj kući više ne budu mogli organizirati Graffiti na Gradele. Rekla je: „Kako će oni jedan dan gledat kad bude neki luksuzni hotel, njima će biti teže nego ovima koji gledaju ruševinu nakon luksuznog hotela. Jel tako?“. Do tog trenutka nisam razmišljao o toj pretpostavci. Citat sugovornice protumačio sam na način da su volonteri i organizatori GNG-a danas ono što su zaposlenici hotela Bijela kuća bili prije više od četrdeset godina. I jedni i drugi stvorili su sjećanja i percepcije, a moja sugovornica smatra da će nostalgija biti izraženija kod novih generacija korisnika prostora Bijele kuće. Prostor je isti, samo prigoda je drugačija. I jedni i drugi su prostor društveno oblikovali i percipiraju ga na vlastiti način.

Razgovor s Markom Bokom dao mi je drugi uvid u percepciju Bijele kuće otkad on u njoj organizira festival. Dio međuodnosa festivala, Bijele kuće i sumještana opisao je sljedećim riječima:

„Ono šta je super, recimo, ti imaš dosta mještana koji dođu tamo kad smo tamo mi i onda meni pričaju 'Evo vidiš, ova sala di ste vi sad na koncertima, ja sam tu služio na

novogodišnjem balu'. [...] 'E, a terasa, e tu ti je Vice Vukov nastupao šezdeset neke'. I onda imaš tu 'spiku' da ljudi dođu i evociraju kao 'vidiš, to je napušteno zadnjih 20 godina, 30, nemam pojma, od rata'. I onda je meni to super slušat i meni ti je plan za deseti GNG [...] dat nekakav javni poziv da mi ljudi šalju svoje privatne uspomene, na lokaciju, i možda neke *testimoniale* i onda izložbu napraviti od toga.“

Organizatoru su prilazili Boljani koji se Bijele kuće sjećaju iz nekih drugih vremena, koji s graffitima i urbanom umjetnošću vjerojatno nemaju nikakve veze. Svejedno nailazi na pozitivne reakcije članova zajednice kojima se percepcija prostora promijenila i interesantna im je funkcija koju Bijela kuća ima tijekom GNG-a. Upravo te refleksije mještana koji su bili povezani s Bijelom kućom interesiraju organizatora koji uspomene na ovaj prostor ne želi skrivati ili sprječavati skretanje pažnje sa svog festivala, već bi ih htio koristiti za prikaz prošlosti tog prostora koja je zbog GNG-a bogatija za još jedno poglavlje.

Još jednu perspektivu percepcije Bijele kuće kroz prizmu Graffita na Gradele pružio mi je mladić koji je nekoliko godina ljetovao i bio sezonski zaposlen u Bolu. Za GNG nije znao do prije dvije godine, iako je festival tada već tri godine djelovao na prostoru Bijele kuće. Ove godine iz osobnih razloga nije stigao na festival te smo se čuli nekoliko dana nakon što je festival završio. „Iskreno da ti kažem, naviknuo sam kad je prazno [...] Tako da zapravo kad dođe GNG to je fenomen [smijeh]“, rekao je na činjenicu da je do Bijele kuće ove godine stigao tek nakon festivala. Osvrnuo se i na vlastita promišljanja u vezi prostora prije negoli je saznao za festival: „A ja i kolege kad smo došli prve sezone, baš smo govorili kako bi bilo dobro održat tu neki festival, i onda je GNG došao i stvarno kad smo vidjeli toliko ljudi na tom mjestu, stvarno top“. Komentirao je i raznovrsnost festivala: „Istina, ne dođe samo rep i trap³¹ tokom ta četiri dana u Bol. Bude i umjetnika i skejtera i sportovi se igraju. Tako da ono, baš bude pozitivna energija“ i zaključio da „GNG popuni tu prazninu Bijele kuće koja se može iskoristiti za tako nekakve festivale“.

Jedan od članaka koji je objavljen za vrijeme trajanja festivala, a također se dotiče percepcije Bijele kuće i GNG-a bio je onaj Jasenke Leskur u *Slobodnoj Dalmaciji*, objavljen 26. srpnja na službeno drugi dan festivala. GNG se opisuje kao festival „udomaćen kod čuvene Bijele kuće, mitskog turističkog objekta u sjećanju starijih mještana“. Sugovornici među ostalim pričaju i o festivalu i percepciji koju on danas ima u bolskom društvu. Tako Boko u članku kaže:

³¹ Jedan od podžanrova hip hopa, danas jako popularan.

„kad dođem doma, pitaju: 'Koga ćete dovest? Oće li doć Vojko? Oće li ovo i ono?' Jednostavno, mladi iz Bola željno nas iščekuju jer nema ništa drugo slično, a i ljudi srednje generacije vole doć, vidit malo, čut neku drugu glazbu, podružit se, popit“ (Leskur 2019).

U članku se spominje i to da je 3. kolovoza na svečanoj sjednici Općine Bol godišnja nagrada za poseban doprinos u kulturi dodijeljena Marku Boki. Nagrada je od strane Općine obrazložena na način da je kod GNG-a riječ „o projektu iza kojeg stoji upornost i vizija Marka i njegovog tima, koji nisu odustajali ni nakon početničkih kritika, nedostatnih sredstava ili bilo koje druge logističke zapreke na koje se ljeti može naići na otoku“, da „ruševna Bijela kuća, razbijeno staklo i smeće svake godine u potpunosti nestanu kada Marko i ekipa stignu, a mjesto koje je pusto i bez svjetla postaje šareno i osvijetljeno mjesto druženja i zabave mladih iz cijele Hrvatske i regije, koje po danu posjeti nešto više od 2000 posjetitelja“ te da se „zbog ovog projekta Bol [...] stavio na mapu na kojoj nikada ne bi bio, privlači medijsku pozornost koju nikada ne bi imao te ugošćuje popularne izvođače koje nikada ne bi ugostio“ (ibid.).

Mišljenja ljudi o Bijeloj kući, njenom trenutnom stanju i festivalu pronašao sam i u komentarima korisnika na internetskim portalima. Tako jedan od njih na članak (Bol Info 2019) naslovljen „Kako izgleda moderni otočki turizam u Hrvatskoj?“ glasi: „Aj nek malo i domaćini vide da Bol može i mora bolje od ovog što sada nudi. Nije fjera i ribarska večer sve što Bol može dati...“. Jedan komentar upućen je direktno organizatoru i glasi: „Hvala Marko Boko. Cijele godine uživam-o u divnim muralima. Hvala ti na tvome entuzijazmu!!!!“ (komentari uz Leskur 2019). Komentari iz drugih članaka koji nisu orijentirani na organizatora već na Bijelu kuću odražavaju i stav građana prema njenoj sudbini. U mnoštvu negativnih, a i grubih komentara jedan u sebi ima malo manje gnjeva: „Koliko je ljudi moglo tamo ovih 20 godina raditi, zaradili bi svi, od hotela, općine, pa do restorana i običnih ljudi. Ovaj objekat se može sad komotno srušiti nakon 20 godina propadanja“ (komentari uz Pauček Šljivak 2019). Iako za komentatore ne mogu reći radi li se o Boljanima ili ljudima koji s Bolom nemaju direktne veze, poziv za promjenom je sveprisutan, pri čemu manjak efikasnosti pravne države i zahtijevanje zemljišta od strane Crkve najviše smeta komentatorima članaka. Primjećujem da se samo kod članaka koji se direktno osvrću na festival, njegova umjetnička djela ili samog organizatora komentira sam festival i njegov odnos s prostorom.

Kod članka gdje je tematika usmjerena isključivo na prostor Bijele kuće, njen status i razloge propadanja festival se ne spominje ni od strane autora ni od strane komentatora (usp. Pauček Šljivak 2019). Vlastita ideološka uvjerenja i ideje oko budućnosti Bijele kuće predstavljaju najvažnije polazište kod komentara. Neki od komentara na graffite se osvrću iz perspektive vandalizma (komentari uz Pauček Šljivak 2019) što otvara pretpostavku da graffitterski festival na prostoru Bijele kuće za osobu koja je ostavila taj komentar ne predstavlja napredak glede iskorištenosti prostora. Također, određeni dio prije navedenih članaka koji se dotiču GNG-a su nastali na lokalnom portalu *Bol Info*, koji je povezan s festivalom na način da je glavni organizator jedan od njegovih vanjskih suradnika. Članak gdje se komentira prostor Bijele kuće (ibid.) nastao je na jednom od najvećih nacionalnih portala i komentari na taj članak su obilježeni snažnim osjećajem antisistemskog otpora i svojevrsnog bunta i kritike nacionalne politike i Crkve. Navedeni podaci djelomično dokazuju da možda odnos festivala i prostora Bijele kuće još nije toliko izražen da bude spomenut u vijestima nacionalnog portala koji za temu imaju upravo Bijelu kuću.

Što se tiče kazivanja mojih sugovornika na temu transformacije Bijele kuće, bilo da se radi o budućnosti i percepciji festivala i prostora ili činjenici da se festival transformirao u samostalnu destinaciju, stekao sam dojam da je ono što mi pričaju zapravo njihov individualni osjećaj mjesta prema Bijeloj kući odnosno njihov osjećaj Bijele kuće. Osjećaj mjesta Keith Basso definirao je kao „imaginativno iskustvo, vrstu uključenosti s prirodnim i društvenim okruženjem, način prisvajanja dijelova zemlje“ (Basso 1996:83). Na primjeru GNG-a različiti akteri imaju različit osjećaj mjesta odnosno vlastite načine prisvajanja baš tog dijela zemlje na istočnoj strani Bola.

Ovisno o ulozi, osjećaj se mijenja. Glavni organizator u kazivanju o Bijeloj kući čak više naglašava mišljenja drugih u vezi odnosa festivala i prostora u odnosu na svoje. Sugovornik ostavlja dojam da je njegova odgovornost organizirati festival dokle god može i ima uvjete i prostor za to, a nakon toga festivala više neće biti jer se neće moći organizirati na način na koji si je on to zamislio. Ravnateljica Centra za kulturu ima donekle sentimentalnije iskaze i malo topliji pristup od organizatora. Ona ne samo da smatra da GNG mora ostati u Bolu, već ona to i želi i indirektno kaže da bi se i sama oko toga potrudila ako do te situacije dođe. Kazivanja jednog i drugog sugovornika su uvjetovana njihovom ulogom. Boko zbog uloge organizatora o svom festivalu razmišlja praktično i poprilično „crno-bijelo“, dok ravnateljica Centra za kulturu ima drugačiji pristup, jer uz njene vlastite afinitete prema festivalu i ljudima koji stoje iza njega mora razmišljati i o kulturnoj ponudi Općine, za koju je direktno

odgovorna. Jedna predstavница publike s druge strane ne ulazi u duboku analizu problematike što će, kad i zašto biti s Bijelom kućom, već naglašava svoju vezanost za festival kako izgleda danas. Ta vezanost prostora i festivala bi se s promjenom prostora izgubila ili u najmanju ruku oslabila. Promjenom festivalskog prostora osjećaj mjesta bi se opet morao iznova kreirati putem sjećanja, iskustava i značenja pojedinih festivalskih aktera odnosno trebao bi se ponovno izvršiti proces prelaska iz prostora u mjesto zajedno s društvenim oblikovanjem prostora. Festival bi se i dalje mogao zvati isto, ali osjećaj mjesta i percepcija festivala bili bi promijenjeni.

4.3. Transformacija ostalih prostora

Glavni prostor na kojem GNG djeluje je Bijela kuća. No festival svoj utjecaj širi i na druge prostore i transformira ih. Zbog toga ću se u ovome dijelu usmjeriti na prostore unutar Općine Bol na kojima se vidi utjecaj festivala. Pod tim mislim na sve primjere gdje se u mjestu nalazio promotivni materijal festivala, na sva mjesta gdje su umjetnici angažirani od strane festivala ostavljali svoj trag putem murala, graffita i sl.

Jedan od prvih znakova prisutnosti festivala u Bolu koji posjetitelji (pogotovo oni koji u Bol dođu katamaranom iz Splita) mogu vidjeti je veliki poster, točnije *banner* koji je razvučen iznad katamaranskog pristaništa. *Banner* se nalazi na jasno vidljivom mjestu na uzvisini iznad šetnice odnosno rive i sâm sam se uvjerio da ga je teško ne primijetiti, pogotovo ako se osoba upućuje prema centru mjesta. Ovaj *banner* se na toj lokaciji, kako mi je potvrdio organizator, nalazio do dana nakon završetka ovogodišnjeg izdanja festivala, 29. srpnja 2019. Neki od sugovornika su mi potvrdili da su sami primijetili ovaj prvi znak dobrodošlice pri dolasku u Bol i da im „nekako govori da je GNG tu, da će početi, da je opet to doba godine“.

Prilog 24. Festivalski *banner* vidljiv iz bolske luke. Fotografirao: Ivan Španja, 27. 7. 2019.

Nastavljajući šetnju šetnicom uz more prema zapadnoj strani Bola, u smjeru autobusne stanice, turističkih brodova i vlakića i plaže Zlatni rat, uočio sam drugi promotivni materijal festivala. Radilo se o plakatu unutar samostojećeg okvira. Za razliku od prije navedenog *bannera*, na ovom posteru nalazi se puni popis glazbenih izvođača i graffitera, zajedno s datumima tijekom kojih se festival održava i popisom sponzora i partnera festivala. Ovaj plakat je i preko dva tjedna nakon završetka festivala i dalje bio postavljen na istoj lokaciji te je organizator smatrao da se plakat neće micati minimalno do neke sljedeće manifestacije.

Prilog 25. Trafostanica u blizini Bijele kuće oslikana od strane jednog od izvođača.

Fotografirao: Ivan Španja, 28. 7. 2019.

Festival je na prostor Bola djelovao i neposredno, ne samo putem promotivnog materijala. Graffiti povezani s festivalom su se u Bolu mogli pronaći primjerice na trafostanici koja je od Bijele kuće udaljena stotinjak metara i nalazi se na putu od i prema centralnoj festivalskoj lokaciji. Taj primjer vidljiv je u Prilog 25. Trafostanica u blizini Bijele kuće oslikana od strane jednog od izvođača. Fotografirao: Ivan Španja, 28. 7. 2019.. Najbolji primjer za djelovanje festivala na prostor Općine bio bi mural koji se nalazio u samom centru mjesta, udaljen nekoliko metara od osnovne škole. Radi se o muralu koji je oslikao zagrebački umjetnik Lonac i koji je na toj poziciji bio od ljeta 2016. godine – za vrijeme petog izdanja festivala, kad je mural i nastao. U lijevom rubu Prilog 26 vidi se bočni zid zgrade osnovne škole, a između murala (koji je nastao na vanjskim zidovima zgrade gdje se nalazi i kino u kojem se organiziraju otvaranja GNG-a) i zgrade škole nalaze se stepenice koje vode prema autobusnom stajalištu odnosno prema moru.

Prilog 26. Mural imena „Bol“³² zagrebačkog umjetnika Lonca na zidu zgrade kina. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.1068887853226633/1068888456559906> (pristup 24. 10. 2019.)

Na primjeru ovog murala postaju posebno vidljiva prelamanja različitih faktora koji konstruiraju društvenu proizvodnju po definiciji Sethe M. Low (2006). Zgrada koju je Lonac oslikao je općinska zgrada, dakle pitanje lokalne politike i samouprave. Lokalni političari su ti koji su morali dati dozvolu za ovo umjetničko djelo, što podrazumijeva određene ideološke i društvene faktore koji su morali biti ispunjeni kao preduvjet „fizičkog stvaranja materijalnog okruženja“ (Low 2006:92) manifestiranog u obliku murala. Ovaj mural predstavlja primjer prelamanja festivala Graffiti na Gradele i šireg društvenog konteksta. Društveni kontekst potvrđuje i želja ravnateljice Centra za kulturu za novim muralom istog umjetnika, po mogućnosti na istom mjestu, s obzirom na to da je taj zid u međuvremenu obnovljen što je za posljedicu imalo prebojavanje murala. Ravnateljica je rekla da je često dobivala upite i pohvale za Lončev mural koji se nalazio na pješački frekventnoj poziciji u Bolu, u centru mjesta na jako vidljivom mjestu.

Graffiti na Gradele odnosno prvenstveno njegovi volonteri i izvođači djeluju i na prostor osnovne škole u Bolu, budući da su tu – uz dvoranu Centra za kulturu – smješteni i borave u

³² Službeno ime murala provjerio sam na osobnom blogu umjetnika na sljedećoj adresi <http://lonac.blogspot.com/2016/08/bol.html> (pristup 10. 12. 2019.)

prosjeku između 4 i 10 dana prije, tijekom i poslije festivala. Zgrada u kojoj se danas nalazi osnovna škola tijekom povijesti imala je više uloga. Zgrada je izgrađena 1901. godine³³ kao prva dalmatinska vinarska zadruga. Isti natpis i dan-danas može se vidjeti s južne strane građevine koja gleda na obalu. Organizirano školstvo na Bolu djeluje od 1810. godine, a nastava se u današnjoj zgradi održava u kontinuitetu od 1903. godine³⁴. Ova građevina, kao i glavna zgrada Bijele kuće zaštićena je od strane Ministarstva kulture RH kao nepokretno kulturno dobro. Na web-stranici Registra kulturnih dobara navodi se sljedeće:

„Zgrada škole i vinarske zadruge nalazi se na zapadnom kraju stare bolske rive. Prostrana zgrada ima izduženi pravokutni tlocrt raščlanjen u dva krila i pokrivena je četverostrešnim krovovima. Zgrada škole i vinarske zadruge jedan je od najznačajnijih komunalnih zahvata u Bolu početkom 20. stoljeća. Iako se volumenom ističe u priobalnoj vizuri naselja, raščlambom pročelja i krovova, proporcijama i funkcionalnim rasporedom prostora vrijedan je doprinos ostvarenjima javne i industrijske arhitekture u Dalmaciji“.³⁵

Na službenoj školskoj web-stranici navodi se da je:

„Zgrada [...] sagrađena 1902. tako da je podrum bio namjenjen [sic] 'Prvoj dalmatinskoj vinarskoj zadruzi' (podrum za čuvanje i proizvodnju poznatog vina 'Bolski plavac'), a na katu zgradu bili su četiri učionice, stanovi za učitelje, općinske prostorije i vječnica [sic], kako se vremenom broj učenika povećavao stanovi za učitelje pretvorili su se u učionice. Općina je preseljena u druge prostore, tako da je danas cijeli kat zgrade preuređen u devet školskih učionica“.³⁶

Ravnateljica Centra za kulturu Ivana Bošković Ivičić objasnila je kako je došlo do suradnje festivala i škole u pogledu smještaja posjetitelja GNG-a, nadovezujući se na smještaj koji se nudi u Centru za kulturu: „Škola je isto izašla u susret. Ja sam i djelatnica u školi. Tu sam čisto malo pomogla, kad se promijenio ravnatelj u osnovnoj školi, da doživi Marka. A i ravnateljica srednje³⁷ ga poznaje i ravnatelj osnovne, bili smo svim u istom mailu, svi smo dozvolili tu logistiku smještaja i podršku festivalu“. Sama osnovna škola je predstavljala svojevrni festivalski mikrokozmos gdje su se kao i u Bijeloj kući ispreplitali različiti festivalski akteri i zajedno se družili i razgovarali. Zanimljivo je bilo, primjerice, za vrijeme

³³ <http://os-bol.skole.hr/skola> (pristup 15. 8. 2019.).

³⁴ http://www.os-bol.skole.hr/skola/povijest?cal_ts=1548975600 (pristup 24. 9. 2019.).

³⁵ <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=373573669> (pristup 15. 8. 2019.).

³⁶ <http://ss-bol.skole.hr/skola> (pristup 15. 8. 2019.).

³⁷ U istoj zgradi nalaze se naime i osnovna i srednja škola.

razgovora s nekim od osoba koje su boravile u školi promatrati ukrase i dječje projekte koji su bili zalijepljeni po zidovima i prisjetiti se da se radi o prostoru koji inače ima potpuno drugu funkciju. Festivalski akteri i prakse ovaj prostor i fizički i značenjski preoblikuju.

Osim osnovne škole neki od izvođača smješteni su i u dvorani Centra za kulturu. Kratku crticu o tom suživotu za vrijeme trajanja Graffita na Gradele ispričala mi je ravnateljica:

„Tu smo isto imali suživot u ovoj zgradi, evo dole igraju oni starci karte, tu je vježbao onaj koreanski tenor sinoć, nama je bila predstava, ovi su silazili, ova se tušira, ovaj prolazi, mislim to je jedan, ovako, kupus. Dole ovi igraju tombolu u nedjelju, vaši prolaze gore sa ručnicima [...] Bude i inače odličan jedan miks, baš svega“.

Osim toga, napomenula je da je

„tu bilo sigurno desetak, petnaestak volontera smješteno kod nas u dvorani. Znači, škola je malo bolja pa valjda su ovi koji su bliži bili tu jer tu nema tuš, oni su se tuširali u Teatrinu³⁸, ali mi smo u početku podnosili, ja mislim, veći dio tog smještaja, u dvorani u vrećama. Smještamo svake godine. Znači tu se moj ključ od ureda [...] rekla sam, uzmite šta treba [...] znači baš smo na taj način, potpuno partnerski, prijateljski. Sve je raspoloživo što se pita i ne pita“.

Čini se da se unutar Bola i određenih lokacija unutar Bola tijekom godina stvorio aktivan suživot festivala i zajednice. GNG ne širi svoj utjecaj samo na Bijelu kuću, već i na ostali prostor u Bolu. Utjecaj se vidi kroz vizualne materijale festivala, umjetnička djela koja su nastala u centru mjesta i na samu prisutnost festivalskih aktera u dijelu bolske svakodnevice.

Kao i kod transformacije Bijele kuće, opseg i oblik transformacije ostalog prostora u Bolu ovise o festivalskom akteru koji je vrši. Organizatori promotivnim materijalima fizički transformiraju središnje bolske prostore i ulice. Spomen GNG-a je neizbježan u centru mjesta. Vizualni identitet festivala postaje dio vizualnog tkiva mjesta za vrijeme, ali i nakon festivala. Još izraženiju fizičku transformaciju prostora vrši jedan od festivalskih umjetnika (Lonac), koji svojim umjetničkim dijelom doslovno mijenja dio stare mjesne arhitekture. Njegovo djelo ne rezonira samo kod poznavatelja i sudionika festivala već i kod spontanih prolaznika. GNG se učinio prisutnim u samom centru mjesta kroz ono što mu i stoji u naslovu, graffite. Ograničenost društvenog oblikovanja prostora samo na prostor Bijele kuće

³⁸ Lokalno kazalište u Bolu u blizini Centra za kulturu, punim imenom Teatrin “Dva Ferala” Bol (<https://www.facebook.com/pages/Teatrin-Dva-Ferala-Bol/>, pristup 24. 9. 2019.).

nadmašena je najkasnije 2016. godine, kad je Lončev mural nastao. Fizički je ta transformacija izbrisana, no primjerice u sjećanju ravnateljice Centra za kulturu i dalje je važna. Nešto što je prije možda bio samo zid općinske zgrade postalo je mjesto u misaonom, iskustvenom i fenomenološkom smislu. Mjesto je stvoreno od prostora, a stvaranje mjesta kao „fenomenološki kreirana pojava [...] uključuje sjedinjenje vremena, prostora i osobnog iskustva, proces koji označava transformiranje fizičkog, izgrađenog prostora u značenjska, simbolička mjesta“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011:14). Nekoć prazan zid u mislima ravnateljice, ali ne samo nje, postao je mjesto nekadašnjeg murala. Sjećanje na njega živi. Osjećaj mjesta je aktivan unatoč brisanju samog mjesta i njegovom vraćanju u početnu fazu prostora prije društvene proizvodnje i oblikovanja. Uzrok svega je festival. Jednim umjetničkim djelom, dijelom festivalskog programa, putem dogovora organizatora i lokalnih društvenih i ideoloških struktura pristupilo se praznom prostoru i iz njega se kreiralo „upisano mjesto“ (Low i Lawrence-Zúñiga 2003:13).

5. ZAKLJUČAK

Nakon uvoda, opisa teorijskih polazišta i metodologije, opisao sam festival kojim se bavim, a nakon toga i Bijelu kuću. U četvrtom poglavlju, kao centralnom poglavlju rada, kroz prikupljenu sam građu iznio analizu odnosa festivala i prostora. Odnos festivala Graffiti na Gradele i njegova prostora, što je glavno istraživačko pitanje, prikazao sam putem analitičkih točaka korištenja i transformacije prostora.

Prostor se tijekom festivala koristi na različite načine. Korištenje ovisi o programu, satnici, o tome kako su organizatori organizirali i uredili prostor i dr. Korištenje se razlikuje i ovisno o osobi o kojoj se radi i festivalskoj ulozi koju osoba igra. Ulogu igra i iskustvo pojedinca u odnosu na festival i njegov prostor, kao i duljina boravka na festivalu. Prostor se koristi i prije festivala, ali i nakon njega. Svi akteri tvore festival kao kulturni proces. Za taj proces važni su i društvena proizvodnja i društveno oblikovanje prostora. Oni su prisutni ne samo na prostoru Bijele kuće već i u ostalim prostorima Bola. Ta spoznaja naglašava odnos festivala s mjestom u kojem se održava, iako je istovremeno sam festival postao destinacija. I glazbeni izvođači korištenjem prostora stvaraju s njim odnos. Specifikacije Bijele kuće, pogotovo dio gdje se nalazi pozornica, izvođačima i publici pružaju priliku za zajedničko i interaktivno izvođenje. Zajedničko društveno oblikovanje prostora od strane glazbenih izvođača i publike najbolje se primijeti na fotografijama gdje neposrednost izvedbe i manjak razgraničenja između aktera (koji je rezultat izgleda prostora) dolaze do izražaja.

Korištenje festivalskog prostora događa se istovremeno kad i transformacija prostora, iz tog razloga ta dva segmenta i čine glavne analitičke točke ovog rada. Transformacija je na primjeru festivala Graffiti na Gradele fizički vidljiva, no isto tako se nakon uklanjanja i čišćenja scenografije ne briše svaki trag postojanja festivalske aktivnosti na tom prostoru. Festival zbog svojih murala (koji čine centralnu umjetničku okosnicu programa) ima mogućnost ostaviti fizički i jasno vidljivi trajni trag (i kreirati trajni odnos) na prostoru između dva festivalska izdanja, ne samo sjećanje i značenje u mislima onih koji su festival posjetili, bili izvođači ili ga (su)organizirali. Fizički trag se na primjeru murala ostavlja u Bijeloj kući, ali i u centru mjesta na primjeru Lončeva murala.

Fokus analize ovog rada stavljen je i na društvenu proizvodnju i društveno oblikovanje prostora. Kod festivala Graffiti na Gradele društvena se proizvodnja događa prvenstveno pred početak festivala, kad su organizatori i dio izvođača oni koji fizički mijenjaju materijalno okruženje (usp. Low 2006). Istovremeno putem međusobne društvene interakcije, iskustava,

sjećanja i življenja u prostoru Bijele kuće prostor i društveno oblikuju i u njega upisuju značenje. Društveno oblikovanje u mislima ostaje trajno prisutno, dok bi se za festival moglo reći da se iz godine u godinu iznova društveno proizvodi, što ovisi i o umjetničkoj prirodi festivala koja zahtijeva konstantnu regeneraciju i ponovno korištenje prostora, pogotovo što se tiče murala. Oni ostavljaju trajni fizički trag ne samo na prostoru Bijele kuće, već i na širem prostoru Općine Bol. Društvena proizvodnja koja započne pripremom prostora za novo festivalsko izdanje svoj ciklični proces završava dekonstrukcijom prostora i festivalske scenografije. Taj krug društvenih procesa unutar prostora Bijele kuće događa se otkad se festival tamo počeo održavati.

Mjesto ima drugačije značenje za svaku individualnu osobu (usp. Rodman 2003:208), iako se istovremeno „odnosi s prostorima žive najčešće u društvu drugih ljudi [...] kad se mjesta zajednički *osjećaju*“ (Basso 1996:56–57). Festival predstavlja okvir za uspješna zajednička *osjećanja*. Festivalski akteri GNG-a stvorili su osjećaj mjesta i prema Bijeloj kući i prema osnovnoj školi i prema plaži ispod Bijele kuće. Taj osjećaj su stvorili zajednički, no svejedno svatko od njih može imati svoj vlastiti osjećaj mjesta koji nešto čini drugačijim od nečijeg tuđeg. GNG se upisao u prostor koji koristi i dao mu novo simboličko i fenomenološko značenje (usp. Low i Lawrence-Zúñiga 2003:13). Osjećaj mjesta u sjećanjima posjetitelja festivala je trajan; iako možda GNG 2019. kao pojedinačni konstrukt i društveni proizvod prostora završava zatvaranjem Bijele kuće nakon kraja festivalskog programa, GNG kao višegodišnji konstrukt i nešto što ostavlja trag na prostoru kojim se služi i dalje *živi*.

Iako ovom radu djelomično nedostaje uvid u mišljenje lokalnog stanovništva, nastojao sam što bolje prikazati analitičke točke rada, kao i čitav festival. Istovremeno smatram da mišljenje lokalnog stanovništva spada među smjernice za daljnja istraživanja. Njihova bi perspektiva obogatila istraživanje ovog festivala jer je neizbježna, koliko god važna bila i činjenica da osim glavnog organizatora nema Boljana među organizatorima. No, festival se održava na nekoć prominentnom mjestu u Općini – iako je malo van centra – i bilo bi važno čuti što lokalno stanovništvo misli o festivalu i njegovom utjecaju na okolinu u kojoj se održava. Takav pristup pružio bi dodatan uvid u tkivo ovog festivala i u njegov odnos s prostorom. Činjenica da velika većina posjetitelja i organizatora nije iz Bola igra određenu ulogu, jer su na neki način ti pojedinci autsajderi što se tiče Bola kao mjesta, dok mogu biti insajderi što se tiče GNG-a i Bijele kuće ili plaže ispod nje. Ovo na prvu možda zvuči kontradiktorno, no budući da je festival postao samostalna destinacija unutar Bola nije nemoguće, pogotovo jer se većina praksi odvija upravo na festivalskom prostoru. Taj

kontekst festivala Graffiti na Gradele predstavljao bi jedno od potencijalnih istraživačkih pitanja i smjernica za daljnju analizu ovog festivala pogotovo u usporedbi sa sličnim festivalima.

Na temelju istraživanja mogu zaključiti da unutar festivala i njegovih prostorno-vremenskih okvira posjetitelji stvaraju „novu“ Bijelu kuću, novo antropološko mjesto sa svim njegovim obilježjima i to prvenstveno zahvaljujući festivalu. Moji sugovornici u pravilu se nikad nisu osvrtni na povijest Bijele kuće ili pokazivali interes za taj segment festivalskog prostora koji svakodnevno koriste. Jedino su se organizator i ravnateljica Centra za kulturu u razgovorima osvrnuli na ono što je Bijela kuća nekad bila odnosno na funkcije koje je nekad imala. Za očekivati je da kao Boljani oboje imaju određena znanja o tom prostoru. Festivalskim posjetiteljima, s druge strane, to ne predstavlja nešto važno. Festival će se odvijati neovisno o tome. Na moje napomene o nekim bivšim funkcijama prostora, sugovornici bi u pravilu samo kratko odgovorili s jednom ili dvije riječi, npr. „stvarno?“, „nisam znao/zнала“.

Smatram da u primjeru festivala Graffiti na Gradele i korištenja prostora od strane onih koji su u festival involvirani postoje dvije društvene konstrukcije prostora. Prva bi bila društvena konstrukcija prostora koju festivalski akteri nanovo provode iz godine u godinu. Budući da se festival iz godine u godinu održava u određeno vrijeme, posjetitelji svakog ljeta nanovo mogu kreirati doživljaj festivala. Druga društvena konstrukcija bila bi ona koja kontinuirano traje kod stalnih posjetitelja festivala i ne odnosi se na svako novo izdanje festivala, već na sam festival tijekom godina. Dugogodišnji ili višestruki posjetitelji imaju priliku pratiti razvoj festivala, u njemu više puta sudjelovati, iskusiti ga i ispunjavati značenjima. Tako svake nove godine na stari korpus sjećanja mogu dodavati nešto novo. I jedna i druga sjećanja od prostora Bijele kuće stvaraju jedan prostorni konstrukt, koji je novonastali i nema veze s funkcijama Bijele kuće koje je ona nekad imala. Prijašnje funkcije Bijele kuće predstavljale bi drugi prostorni konstrukt, neovisan o GNG-u. Ono što je zajedničko jednom i drugom konstruktu je dijeljenje fizičke površine i prostora. Bijela kuća kao hotel je primjerice jedan koncept i društveni konstrukt, a Bijela kuća kao lokacija GNG-a drugi. Za promjenu percepcije i kreiranje novog odnosa s prostorom zaslužan je festival, koji predstavljaju organizatori, izvođači i sva publika tijekom godina. Tome svjedoče ne samo kazivanja, fotografije i moja iskustva s terena, već i mišljenja i komentari različitih članaka, komentari na medijske članke i sl. Festivalski akteri aktivirali su kreiranje novog mjesta (u antropološkom smislu) i proces odnosa s prostorom koji koriste. Taj je proces započeo prije više od pet godina. On i dalje traje i trajat će onoliko dugo koliko mu to vanjski faktori

dozvole, no i mogućim gubitkom prostora od strane festivala, taj odnos će i dalje moći ostati prisutan u mislima i sjećanjima onih koji su taj odnos stvorili, što ujedno govori i o festivalima, njihovoj snazi i njihovoj povezanosti s prostorom u kojem se održavaju.

6. POPIS PRILOGA

Prilog 1. Lokacija Bijele kuće unutar Općine Bol (unutar kruga – dodao Ivan Španja). Izvor: Google Maps (pristup 10. 8. 2019.)

Prilog 2. Dominikanski samostan i crkva u Bolu. Budući prostor Bijele kuće nalazi se na lijevoj strani fotografije. Godina fotografije nepoznata. Izvor: www.boljani.info (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 3. Stara fotografija Bijele kuće. Datum nepoznat. Izvor: <http://www.ffzg.unizg.hr/kspuff/kontinuirano-propadanje-turistickog-objekta-bijela-kuca-arhitekta-lavoslava-horvata-u-bolu-na-bracu/> (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 4. Spavaonica Đačkog doma u kojoj su ljeti tijekom 1960-ih godina boravili studenti iz Francuske. Izvor: www.boljani.info (Arhiv Nada Cukar) (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 5. Osoblje hotela „Bijela kuća“ 1964. godine. Izvor: www.boljani.info (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 6. Današnji izgled unutrašnjosti Bijele kuće. Izvor: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-bio-najluksuzniji-hotel-u-bolu-godinama-propada-zbog-spora-crkve-i-rh/2104185.aspx> (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 7. Današnji vanjski izgled Bijele kuće, pogled s mora. Izvor: <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212&kdId=378376057> (pristup 23. 9. 2019.)

Prilog 8. Položaj izvođača u odnosu na publiku tijekom jednog od glazbenih nastupa. Tri muške osobe pri dnu slike spadaju među izvođače, dok ostatak pripada publici. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/pcb.337792510446152/237130843>

Prilog 9. Izvođač (u sredini slike) i publika tijekom jednog od nastupa zadnjeg festivalskog dana. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401490106633061> (pristup 21. 9. 2019.)

Prilog 10. Prostor unutar Bijele kuće gdje se nalazila pozornica, koji su organizatori nakon završetka ovogodišnjeg festivala ogradili ogradom. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 11. Zid istočnog paviljona okrenut prema cesti koja vodi prema Bijeloj kući. Stanje iz studenog 2011. godine. Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 12. Mural na zidu istočnog paviljona. Izgled nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Prilog 13. Druga strana vanjskog zida istočnog paviljona. Stanje iz studenog 2011. godine. Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 14. Druga strana vanjskog zida istočnog paviljona. Izgled nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Prilog 15. Izgled vanjskog zida najzapadnijeg od tri paviljona okrenutog prema cesti za Bijelu kuću. Stanje iz studenog 2011. godine. Izvor: Google Maps (pristup 19. 9. 2019.)

Prilog 16. Mural na vanjskom zidu najzapadnijeg od tri paviljona okrenut prema cesti koja vodi do Bijele kuće, nakon završetka ovogodišnjeg festivala. Izvor: <https://vizkultura.hr/spoj-otockog-ambijenta-i-ulicne-umjetnosti/> (pristup 24. 9. 2019.)

Prilog 17. Glavni festivalski prostor za vrijeme „nultog“ dana. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2394552563993482/2394557990659606> (pristup 24. 10. 2019.)

Prilog 18. Prostor uz glavnu zgradu Bijele kuće dan nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 19. Festivalski prostor uz glavnu zgradu Bijele kuće tijekom prvog festivalskog dana/večeri, 26. srpnja 2019. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2394552563993482/2394563597325712> (pristup 24. 10. 2019.)

Prilog 20. Unutrašnji prostor Bijele kuće gdje se odvijaju nastupi fotografiran jedan dan nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 21. Publika i izvođač za vrijeme nastupa unutar Bijele kuće u noći s 27. na 28. srpnja. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401482286633843/> (pristup 13. 11. 2019.)

Prilog 22. Pun plato Bijele kuće za vrijeme breakdance natjecanja trećeg festivalskog dana, 27. srpnja. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.2401473819968023/2401474436634628> (pristup 24. 10. 2019.)

Prilog 23. Glavni plato Bijele kuće nakon završetka festivala. Fotografirao: Ivan Španja, 29. 7. 2019.

Prilog 24. Festivalski *banner* vidljiv iz bolske luke. Fotografirao: Ivan Španja, 27. 7. 2019.

Prilog 25. Trafostanica u blizini Bijele kuće oslikana od strane jednog od izvođača. Fotografirao: Ivan Španja, 28. 7. 2019.

Prilog 26. Mural imena „Bol“ zagrebačkog umjetnika Lonca na zidu zgrade kina. Izvor: <https://www.facebook.com/GraffitiNaGradele/photos/a.1068887853226633/1068888456559906> (pristup 24. 10. 2019.)

7. POPIS LITERATURE

BASSO, Keith, H. i Steven FELD. 1996. „Introduction“. U *Senses of place*, ur. Steven Feld i Keith H. Basso. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 3–12.

BASSO, Keith. H. 1996. „Wisdom sits in places. Notes on a Western Apache landscape“. U *Senses of place*, ur. Steven Feld i Keith H. Basso. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 53–90.

CASEY, Edward S. 1996. „How to get from Space to Place in a Fairly Short Strech of Time: Phenomenological Prelegomena“. U *Senses of place*, ur. Steven Feld i Keith H. Basso. Santa Fe, New Mexico: School of American Research Press, 13–52.

ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina GULIN ZRNIĆ i Goran Pavel ŠANTEK. 2011. „Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja“. U *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 7-53.

ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta“. U *Mjesto, nemjesto: interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb, Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku, Inštitut za antropološke in prostorske študije, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 9–65.

DŽANKIĆ, Zvonko. 2018. „Povijesni pregled Dominikanske klasične gimnazije u Bolu na Braču. U *Dominikanska gimnazija u Bolu na Braču. Zbornik radova sa znanstvenog kolokvija održanog u Bolu na Braču 10. studenoga 2017., povodom 110. obljetnice Gimnazije (1907.-2017.)*, ur. Renata Burai i Marinko Šišak. Split: Naklada Bošković, 11–39.

ELKADI, Hisham, KÜCHLER, Susanne i KÜRTI, Laszlo. 2011. „Festivals: an introduction“. U *Every Day's a Festival. Diversity on Show*, ur. Hisham Elkadi, Susanne Küchler i Laszlo Kürti. Wantage: Sean Kingston Publishing, 1-19.

KELEMEN, Petra i Nevena ŠKRBIĆ ALEMPIJEVIĆ. 2012. „Festivali i festivalizacija – pojmovi i pristupi“. U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 25–95.

KELEMEN, Petra. 2012. „Festivali i grad. Studija slučaja: Špancirfest u Varaždinu“. U *Grad kakav bi trebao biti. Etnološki i kulturnoantropološki osvrti na festivale*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 271–388.

KLAJČ, Dragan, Alessandro BOLLO i Ugo BACCHELLA. [s. a.]. „The local community“. U *Festivals: Challenges of Growth, Distinction, Support Base and Internationalization*. Estonia: Department of Culture, Tartu City Government, 47–48.

LOW, Setha M. i Denise LAWRENCE-ZÚÑIGA. 2003. „Locating Culture“. U *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence-Zúñiga. Oxford : Blackwell Publishing, 1–48.

LOW, Setha M. 2006. „Smještanje kulture u prostoru: Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici“. U *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, ur. Setha M. Low, ur. izdanja Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 91–124.

MANEVIĆ, Zoran et. al., ur. 1986. *Arhitektura XX. vijeka*. Beograd, Zagreb, Mostar: Prosveta, Spektar, Prva književna komuna.

MARTINIĆ, Jeronim Jerko. 2014. *Turistički Bol u mom sjećanju*. Bol: Naklada Srednje škole Bol.

PALADINO, Zrinka. 2013. *Lavoslav Horvat: kontekstualni ambijentalizam i moderna*. Zagreb: Meandar media, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatski muzej arhitekture.

POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, FF-press.

PREMERL, Tomislav. 1990. *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata: nova tradicija*. Zagreb: Matica Hrvatska.

RADOVIĆ MAHEČIĆ, Darja, ur. 2007. *Moderna arhitektura u Hrvatskoj 1930-ih = Modern architecture in Croatia 1930's*. Zagreb: Školska knjiga, Institut za povijest umjetnosti.

RODMAN, Margaret C. 2003. „Empowering Place: Multilocality and Multivocality“. U *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture*, ur. Setha M. Low i Denise Lawrence-Zúñiga. Oxford: Blackwell Publishing, 204–223.

SIMIC, Ljiljana. 2011. „Art flow – art nexus: contemporary forms of autonomous emerging festivals“. U *Every Day's a Festival. Diversity on Show*, ur. Hisham Elkadi, Susanne Kuchler i Laszlo Kurti. Wantage: Sean Kingston Publishing, 223–245.

QUINN, Bernadette. 2005. „Arts Festivals and the City“. *Urban Studies*: 42/5-6:927–943.

8. POPIS IZVORA

BOL INFO. 2019. „Kako izgleda moderni otočki turizam u Hrvatskoj?“. *BolInfo.hr*, 23. srpnja. <https://www.bolinfo.hr/kultura-skolstvo/gng/2019/kako-izgleda-moderni-otocki-turizam-u-hrvatskoj/> (pristup 24. 10. 2019.).

CAREVIĆ, Ivana. 2019. „Pjesmu godine ima Petar Grašo, a Porin za album godine dobio je Vojko V“. *Večernji list*, 29. ožujka. <https://www.vecernji.hr/showbiz/uzivo-u-rijeci-se-odrzava-dodjela-glazbene-nagrade-porin-1309977> (pristup 24. 10. 2019.).

DRŽAVNI URED ZA REVIZIJU. 2002. *Izješće o obavljenoj reviziji pretvorbe i privatizacije*. Split: Državni ured za reviziju. Područni ured Split, lipanj, <http://www.revizija.hr/izvjesca/2007/revizije-pretvorbe-i-privatizacije/894-zlatni-rat-bol.pdf> (pristup 23. 9. 2019.).

GNG. 2017. „Graffiti na Gradele“. *Bolinfo.hr*, 12. studenog. <https://www.bolinfo.hr/vijesti/2017/grafiti-na-gradele/> (pristup 24. 10. 2019.).

LESKUR, Jasenka. 2019. „Marko Boko cijelu godinu radi u Europskom parlamentu da bi nekoliko dana mogao paliti gradele i gostiti grafitere u Bolu“. *Slobodna Dalmacija*, 26. srpnja. <https://slobodnadalmacija.hr/kultura/clanak/id/615478/marko-boko-cijelu-godinu-radi-u-europskom-parlamentu-da-bi-nekoliko-dana-mogao-paliti-gradele-i-gostiti-grafitere-u-bolubr-nbsp#&gid=null&pid=9> (pristup 24. 9. 2019.).

MUSIC BOX. 2019. „Graffiti na Gradele u svom rekordnom izdanju privukli mnoštvo posjetitelja, turista, izvođača i street artista!“. *MusicBox.hr*, 31. srpnja. <https://music-box.hr/2019/07/31/fotogalerija-graffiti-na-gradele-u-svom-rekordnom-izdanju-privukli-mnostvo-posjetitelja-turista-izvodaca-i-street-artista/> (pristup 24. 10. 2019.).

PAUČEK ŠLJIVAK, Martina. 2019. „Ovo je bio najluksuzniji hotel u Bolu. Godinama propada zbog spora Crkve i RH“. *Index.hr*, 28. srpnja. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/ovo-je-bio-najluksuzniji-hotel-u-bolu-godinama-propada-zbog-spora-crkve-i-rh/2104185.aspx> (pristup 24. 10. 2019.).

RADIĆ, Ivica. 2012. „NEMAR U BOLU Hotel ‘Bijela kuća’ postao kuća strave“. *Slobodna Dalmacija*, 26. ožujka. <https://www.slobodnadalmacija.hr/dalmacija/split-zupanija/clanak/id/161727/nemar-u-bolu-hotel-bijela-kuca-postao-kuca-strave> (pristup 24. 10. 2019.).

RAZUMOVIĆ ŽMARA, Tena. 2018. „ZABILJEŽITE DATUM GRAFFITI NA GRADELE IZDANJA U 2019.“. *Journal.hr*, 19. prosinca. <http://www.journal.hr/lifestyle/kultura/umjetnost-i-dizajn/zabiljezite-datum-graffiti-na-gradele-izdanja-u-2019/> (pristup 24. 10. 2019.).

RAZUMOVIĆ ŽMARA, Tena. 2019. „Graffiti na Gradele ove godine su srušili sve rekorde“. *Journal.hr*, 31. srpnja. <http://www.journal.hr/lifestyle/kultura/umjetnost-i-dizajn/graffiti-na-gradele-ove-godine-su-srusili-sve-rekorde-ljeto-2019/> (pristup 24. 10. 2019.).

URBANKA. 2015. „Graffiti na Gradele“. *urbanka.hr*, <http://www.urbanka.hr/graffiti-na-gradele/> (pristup 24. 10. 2019.).

V.M. 2019. „Graffiti na Gradele u Bolu na Braču“. *Hrvatska radiotelevizija*, 14. srpnja. <https://magazin.hrt.hr/527477/graffiti-na-gradele-u-bolu-na-bracu> (pristup 24. 10. 2019.).

ZIHER.HR. 2019. „Graffiti na Gradele ove godine traju dan dulje – objavljen potpuni line up festivala“. *ziher.hr*, 1. srpnja. <https://www.ziher.hr/graffiti-na-gradele-2019-line-up/> (pristup 24. 10. 2019.).

Odnos festivala i prostora na primjeru festivala Graffiti na Gradele

Rad analizira odnos festivala Graffiti na Gradele i prostora na kojem se festival održava. Na temelju teorijskih polazišta antropologije mjesta i prostora i antropologije festivala te putem metoda sudioničkog promatranja i intervjua u radu se istražuju načini korištenja prostora od strane različitih festivalskih aktera te transformacija prostora. Rad se bavi i principima društvene proizvodnje i društvenog oblikovanja prostora, njihovom isprepletenošću na primjeru festivala i stvaranjem osjećaja mjesta prema prostoru.

Ključne riječi: festival, Graffiti na Gradele, Bijela kuća, društvena proizvodnja prostora, društveno oblikovanje prostora

The relation of festivals and space using the example of the Graffiti na Gradele festival

This thesis analyzes the relationship of the Graffiti na Gradele festival and the space the festival uses. This thesis explores the different ways in which various festival actors use the festival space, as well as transformation of space based on the theoretical starting points of the anthropology of the place and space and the anthropology of festivals and through the methods of participant observation and interviews. The thesis also deals with the principles of social production and social construction of space, their intertwining and the creation of a sense of place for certain spaces.

Keywords: festival, Graffiti na Gradele, „White house“, social production of space, social construction of space